

Fr. A. 3374

331734

MINISTERUL CULTELOR ȘI INSTRUCȚIUNII PUBLICE
DIN PUBLICAȚIUNILE CASEI ȘCOALELOR

251072

AURELII AUGUSTINI
DE CIVITATE DEI

CAPITOLE ALESE

TEXT

ÎNȘOTIT DE O INTRODUCERE ȘI NOTE EXPLICATIVE

DE

I. N. DIANU

26347

BUCUREȘTI

TIPOGRAFIA «JOCKEY-CLUB», ION C. VĂCĂRESCU

No. 4, STRADA UMBREI, No. 4

1916

124 / 21328

1951

1956

L
RC 183/06

B.C.U. Bucuresti

C26377

INTRODUCERE

Cu anul 324 după Chr., când Constantin rămâne singur împărat al imperiului Roman, se începe o nouă eră pentru creștinism. Împăratul Constantin dă lovitura de grație cultului zeilor născociți de păgâni. Nu doară că acest cult a încetat deodată de a mai dăinui; însă punctul principal, anume libertatea cultului, eră câștigat pentru creștini. Împăratul însuși se interesează de aceștia, îi protejază în toate împrejurările și, pentru a menține unitatea Bisericii, ajută pe creștini să înlăture ereziile. Se știe că în acest timp (325), are loc la Nicea primul conciliu ecumenic, în care se condamnă învățătura lui Ares. De aci înainte opera creștinismului merge desăvârșindu-se și nu poate fi împedecată întru nimic de încercarea vremelnică a împăratului Iulianus, care, în dorința de a redă viață vechiului cult, cu toate piedicile ce pune în calea creștinilor, nu ajunge la alt rezultat durabil decât la acela de a fi pomenit în istoria omenirii cu supranumele de «Apostata».

Condițiunile în care se află creștinii în secolul IV sunt prin urmare altele decât cele de altă dată. Înaintea atacurilor păgânilor nu conțineau nicidecum, de aceea și scrierile Părinților Bisericii creștine, la început, au avut mai toate caracterul apologetic. Prima trebuință eră de a se răspunde la atacurile păgânilor. Cu trecerea timpului însă, goana în contra creștinilor încetând, Părinții Bisericii au timpul să se ocupe și de alte chestiuni importante ca: stabilirea dogmelor, consolidarea Bisericii înăuntrul ei și dovedirea netemeinicii ereziilor.

Paralel cu aceasta trebuie să mai amintim următorul lucru: cu timpul creștinismul cuprinde toate clasele societății nu numai treptele de jos ale poporului. Din faptul acesta rezultă că nici unul din Părinții Bisericii nu mai putea să neglijeze forma expunerii, cum făcuse mai înainte d. e. un Tertullianus, pentru care prima grijă în privința aceasta eră de a fi înțeles de oamenii simplii, fără nicio cultură. De aci înainte forma scrierilor este mult mai îngrijită. Astfel se face că secolul al IV este epoca marilor Părinți ai Bisericii de Occident, cari au fixat definitiv creștinismul Roman. În acest secol apar, între alții, iluștrii Părinți: Ambrosius, Hieronymus, Augustinus, cu cari intrăm în epoca clasică a scriitorilor Bisericii, cari au scris în limba latină.

AURELIUS AUGUSTINUS

S'a născut în anul 354 d. Chr., în orășelul Thagaste din Numidia. Tatăl său, Patricius, foarte stimat de concetățenii săi, fusese păgân până în ultimele zile ale vieții, iar mama sa, Monica, erà o creștină foarte pioasă. Cum vedem, familia sa ne prezintă contrastul dintre păgânism și creștinism. Inrâurirea mamei asupra fiului a fost din cele mai puternice, așa că, după cum vom vedeà mai departe, Augustinus va adopta religieuna mamei sale. Datele principale din viața lui Augustinus se pot găsi mai ales în două scrieri ale sale: *Confessiones* și *Retractiones*, cu ajutorul cărora i se poate face o biografie aproape completă. După ce a terminat studiile în orașul natal, unde arătase o deosebită înclinare spre retorică, Augustinus este trimis de tatăl său la Madaura și în urmă la Cartagina pentru a-și completa studiile retorice. Nu trecu însă mult și adevărata direcțiune a spiritului său: preocuparea de cestiunile filozofice, cu alte cuvinte direcțiunea speculativă se arată în toată claritatea. Anume, ocu-

pându-se cu scrierea lui *Cicero*, intitulată: *De Philosophia*¹⁾ citi acolo că scopul cel mai înalt al vieții este căutarea adevărului și iubirea înțelepciunii. Cum, din cauza înrâurii mamei sale, germenii creștinismului începuseră a încolți în inima sa, Augustinus se întoarce mai întâi spre Biblie, de oarece nu putea pricepe adevărul ca ceva deosebit de numele lui *Christos*. Din cauza formei însă, Biblia, care în această privință nu se aseamnă cu scrierile lui *Cicero*, nu îi putu inspira multă admirațiune. Dar fiindcă spiritul său avea nevoie de deslegarea acestei probleme: găsirea adevărului, îmbrățișă învățătura lui *Manes*, o ciudată împreunare de păgânism și creștinism, în care sistem, după cum se știe, fundamentul era lupta dintre întuneric (răul) și lumină (binele). În acest timp urmă cu mult zel citirea scrierilor profane elene și latine mai de seamă. După terminarea studiilor, se întoarce la *Thagaste* ca profesor de retorică, în care calitate trecu mai în urmă în *Cartagina*. Fiindcă, mai ales în *Africa*, *Astrologia* era la modă în acest timp, *Augustinus* începu să studieze cu ardoare. Prin citirea scrierilor astronomice și matematice însă, începù să se îndoiască de manicheism, în care *Soarele* și *Luna* jucau un mare rol, și în definitiv renunță cu totul

¹⁾ Această operă s'a pierdut în urmă, valoarea ei însă o putem deduce și din marea înrâurire ce vedem că o are asupra spiritului lui *Augustinus*. Prin urmare, *Cicero*, pe lângă alte cauze, știuse să pledeze și cauza filozofiei în chip admirabil și atrăgător.

la manicheism. Doritor de un câmp mai larg de activitate, în anul 383, părăsește Cartagina și se stabilește la Roma. Acî, după o jumătate de an, se face atât de cunoscut în cât atunci când se căută un profesor de retorică pentru Milan, prefectul orașului Roma, Symmachus, recomandă pe Augustinus, care și plecă îndată. Faptul acesta este hotărâtor pentru Augustinus. În Milan, făcând cunoștință cu episcopul Ambrosius, se simți din ce în ce mai mult atras spre Biblie, începând a-i înțelege frumusețile prin explicările lui Ambrosius. Interpretarea alegorică, dezvoltată de acesta, erà un nutriment foarte potrivit pentru spiritul lui Augustinus. Mai rămâneau unele puncte asupra cărora Augustinus erà încă în îndoială, așa d. e. nu putea înțelege pe Dumnezeu ca nematerial și nu-și putea explica nici origina răului. Citind scrierile filozofului neoplatonic Philo, dispărură și aceste neînțelegeri. Putu să conceapă pe Dumnezeu ca pur spiritual, iar în rău nu văzù altceva decât: *privatio boni*. În fine, citirea Bibliei și a scrisorilor Sf. Paul, îl câștigă pentru creștinism. O viață ascetică însă se considerà în acel timp, ca o condițiune de căpetenie pentru un bun creștin. Augustinus, în împrejurările în cari se află, se înțelege că nu putea să se decidă ușor la acest fel de viață. O nouă luptă sufletească — admirabil descrisă în «*Confessiones*» — începe, însă după puțin timp o împrejurare neașteptată îl decide. Odată, primind în vizită pe un concetățean,

acesta îi vorbește despre Sf. Antonius și anume despre faptul că, descrierea vieții Sf. Antonius făcută de către Anastasius a făcut o așa de adâncă impresie asupra a doi tineri logodiți, încât ambii au demisionat din funcțiunile lor și s'au dedicat ascetismului iar logodnicele lor au făcut acelaș lucru. Augustinus se retrase împreună cu mama sa la Cassiciacum în apropiere de Milan, spre a se prepara de botez, care avu loc în anul 387, când se întoarce în patria sa și se stabilește la o moșioară a sa de lângă Thagaste. Acî, timp de trei ani, departe de lume, se dădù cu totul lucrărilor câmpului, studiului și contemplațiunei lui Dumnezeu. In anul 391, pe când se află în biserică în orașul Hippo, fu ales preot, iar după 4 ani fu înălțat la rangul de episcop, demnitate pe care o păstrează până la finele vieții (430 d. Chr.).

Scrierile lui sunt variate și foarte numeroase. In «*Retractationes*», scriere terminată cu 4 ani înainte de moartea sa, el spune că a scris 93 de operé în 232 de cărți, afară de scrisori și predici. Noi posedăm astăzi cevà mai mult decât jumătate din operile lui. Cele cari se disting cu deosebire prin originalitatea și genialitatea conceperei lor sunt: *Confessiones* și *Civitas Dei*. In prima scriere ni se desvăluște inima lui, în a doua ni se arată seriozitatea morală, puterea gândirii, precum și înalta treaptă intelectuală de pe care privià el lumea.

Confessiones cuprind 13 cărți. In primele nouă

cărți ne povestește viața sa intimă morală și intelectuală până la moartea mamei sale, când el eră în etate de 33 de ani. Cartea IX se termină cu descrierea înmormântării mamei sale și cu o rugăciune pentru ea. În cartea X ne arată starea în care se afla spiritul său după 10 ani dela această dată. În primele 9 cărți prin urmare face el istoricul propriului său spirit până la primirea botezului, iar în a X arată el ce a devenit după aflarea adevărului prin studiul Bibliei și cunoașterea lui Dumnezeu. Toate ezitațiunile și nedomiririle amintite mai sus sunt descrise acî în cele mai mici detalii. Cele trei cărți din urmă cuprind reflecțiuni asupra Genesei.

Legătura acestor 3 cărți cu celelalte este explicată de Augustinus astfel: în primele 10 a arătat cum a fost condus să predice cuvântul lui Dumnezeu, în cele 3 din urmă el vreă să deă o dovadă până unde merge știința sa. Intreaga scriere este adresată lui Dumnezeu, lui se mărturisește arătându-și tot sufletul. El vreă să deă socoteală înaintea lui Dumnezeu de toată viața sa pentru ca să fie ertat dacă a greșit ceva. Inima omenească este supusă la o analiză minuțioasă și acolo unde arată luptele lui sufletești impresionează adânc până astăzi pe orcăre cetitor. Această operă a avut o înrâurire considerabilă în tot timpul evului mediu, iar în secolul 18 marele Rousseau, luând-o de model a scris o carte cu acelaș titlu.

Dacă în *Confessiones* arată Augustinus puterea lui Dumnezeu asupra unui singur om, în *Civitas Dei* arată conducerea întregii omeniri prin providența lui Dumnezeu. Astfel scrierea *Civitas Dei* se transformă în o filosofie a istoriei tot așa de originală în concepție ca și *Confessiones*. Miezul acestei opere este o apologie, care, în urmă, prin adăogiri s'a mărit așa în cât să coprindă 22 de cărți publicate pe rând¹⁾, între 413 și 427 dupe Christos, cum dovedește și faptul că mai toate cărțile sunt însoțite de câte o prefață.

Dece a scris el această operă? În urma devastării Romei de către Alaric (410) păgânii reînvoiseră acuzațiunile lor zicând că această calamitate e datorită creștinismului, de a cărui întindere zeii păgânilor erau supărați. Augustinus voește să răspundă acestor învinuiri prin o apologie. Inșă el făcând din contră pe păgâni responsabili de toate nenorocirile și căutând adevăratele cauze ale căderii Statului Roman din punctul de vedere al creștinismului, din această cauză apologia ia proporții mari transformându-se în o filosofie a istoriei, care, privind trecutul și viitorul, pământul și cerul caută să stabilească un criteriu general de judecată pentru întreaga dezvoltare omenească.

Această operă, care s'ar putea numi cartea celor două cetăți este dedicată prietenului său Marcel-

¹⁾ A se vedea, între altele, ceea ce spune însuși Augustinus d. c. în C. V. cap. 26 spre fine.

linus (vezi nota dela p. 19 r. 15). Deși se ocupă de ambele cetăți, totuși scrierea se intitulează: De Civitate Dei, după cea mai bună după cum spune el însuși (vezi *Retractationes* c. II cap. 43). Conceperea dualistă a acestei opere dovedește până la un punct înrâurirea manicheismului asupra spiritului lui Augustinus.

Intreaga scriere se poate împărți în 2 părți: primele 10 cărți au un caracter apologetico-polemice, celelalte au un caracter speculativ. În primele 5 cărți din prima parte se arată că politeismul nu este necesar pentru fericirea pământească, iar în cartea 6—10 se arată că nu este necesar pentru dobândirea fericirii cerești. În prima subdiviziune a părții întâia, după ce arată că mulți păgâni au găsit în biserici scăpare de furia barbarilor aminteste că asemenea nenorociri s'au întâmplat și mai înainte de ivirea creștinismului d. e. invaziunea Galilor. Ce au stricat atunci creștinii? Ca o completare la această parte din *Civitas Dei* servește opera: *Historiarum adversum paganos libri VII* scrisă după îndemnul lui Augustinus de către Paulus Orosius. În această scriere se cuprinde istoria tuturor calamităților.

În subdiviziunea a 2-a a primei părți (c. VI—c. X), pentru a demonstra că politeismul nu este folositor nici pentru viața viitoare, combate mitologia păgână așa cum fusese expusă de M. Terentius Varro în: «*Antiquitates rerum humanarum et di-*

vinarum». In cartea a noua, discutând teoria filosofilor neoplatonici despre încarnațiunea lui Christos, ajunge la concluzia că prin aceasta s'a demonstrat un dublu adevăr: 1° că divinitatea prin încarnațiune nu devine necurată și 2° că demonii din cauză că nu au corp nu rezultă că sunt mai buni decât oamenii. Astfel se ridică dualismul dintre spirit și materie.

După ce, în prima parte, a negat toată importanța politeismului, în partea a doua a operei trece el dela negațiune la afirmațiune și anume la demonstrarea verității creștinismului și importanța lui dovedită prin desvoltarea generală istorică. Factorii principali ai acestei desvoltări generale sunt doi: *civitas terrena* și *civitas caelestis*, cari merg împreună până la nimicirea primului factor. Subiectul părții a doua (c. 11—12) va fi, prin urmare, arătarea începutului, desvoltării și sfârșitului ambelor cetăți. Vom distinge deci trei părți: *exortus* (11—14); *procursus* (15—18); *finis debiti* (19—22). *Civitas Dei* începe odată cu creațiunea și anume cu creațiunea îngerilor. O parte din aceștia însă se depărtează de Dumnezeu și devin principiul răului și anume se prefac în demoni cari sunt venerați ca zei de către păgâni. Acesta este începutul cetății pământești, care se mai numește și *civitas diaboli*. In urmă se descriu caracterele proprii celor două cetăți, ajungându-se la concluziunea că deosebirea calitativă între ele este următoarea: prima

e condusă de iubirea de Dumnezeu până la disprețul de sine; iar *civitas terrena* este condusă de iubirea de sine până la desprețul lui Dumnezeu. Tot astfel este și gloria lor: una o caută la Dumnezeu, cealaltă la oameni. Trecând la «*Procursus*», se arată că marele contrast este reprezentat prin Cain și Abel. Cain fraticid ca și Romulus, este fondatorul comunității pământești; despre el se spune în Geneză, că a zidit o «*civitas*». Abel însă nu a zidit nici una și astfel a devenit strămoșul celor buni, al creștinilor, cari nu au nimic pe pământ de oarece împărăția lor e la ceruri. În urmă (c. XV) sunt descrise perioadele diferite sau etățile celor 2 cetăți în desvoltarea lor. Acî avem de deosebit:

Infantia, până la potop.

Pueritia, până la Abraham.

Adulescentia, până la David.

Juventus, până la robia babilonică.

Mai departe (c. XVIII) se vorbește despre cetatea pământească în timpul după Abraham. Lumea este împărțită în regi și supuși. Amintește diferitele împărății: Asirienii, Romanii etc. Insistă asupra fundării Romei mai ales pentru a arăta că civilizațiunea Judee fusese mult mai anterioară, cu alte cuvinte spre a arăta că monotesimul fusese anterior politeismului.

În fine în subdiviziunea a III a acestei părți Augustinus se ocupă de sfârșitul celor două cetăți:

finis boni și *finis mali*. Pe pământ nu se poate atinge fericirea eternă. Concluzia este: viața veșnică pentru *civitas caelestis* și moartea veșnică pentru *civitas terrena*. Pretențiunii unora dintre filosofi cum că ar fi cu putință fericire deplină pe pământ, Augustinus răspunde făcând tabloul mizeriei omenești și exclamând: *quis enim sufficit, quantovis eloquentiae flumine, vitae hujus miserias explicare?* (cartea XIX c. 4). Acî ne amintim de C. Plinius (Major) care în *Historia naturală* în c. VII, unde vorbește despre om, zice între altele: *nec miserius quidquam homine aut superbius!* Tranzițiunea ambelor cetăți către scopul final o formează judecata din urmă, după care cei răi se vor duce în Iad. În ultima carte, după ce arată posibilitatea reînvierii — dovadă *Christos* — conchide arătând că cei drepecți vor putea contempla pe Dumnezeu. Acesta este în scurt conținutul acestei opere gigantice, care în privința expunerii clare este mai reușită decât *Confessiones*. Cuvintele de efect sunt așezate la locul potrivit și în genere nu se abuzează de ele. Ca exemplu cităm pasagiul unde vorbind despre binefacerile păcei observă că și cei mai degradați criminali le apreciază: *Proinde latrones ipsi, ut vehementius et tutius infesti sint paci ceterorum, pacem volunt habere sociorum*. Înrâurirea acestei opere a fost tot așa de mare, dacă nu a întrecut pe cea a celeilalte scrieri de care am vorbit. În secolul al 17 Bossuet reia ideile principale, conți-

nute în Civitas Dei, în discursul său asupra istoriei universale.

După terminarea acestei scrieri, Augustinus compune «*Retractationes*» în 2 cărți. Aci se cuprinde lista tuturilor scrierilor sale și anume în prima carte se cuprinde enumerarea tuturilor operilor publicate până la episcopat, iar în cartea 2-a se cuprinde restul. Acì el trece în revistă activitatea sa proprie literară cu scop de a exersa o critică conștiințioasă, de a îndreptă erorile și a înlătura unele contradicții, cari nu se puteau evita dacă ne gândim la îndelungata activitate literară a sa. Astfel se explică titlul cărții aceștia. Tot acì mai dă el deslușiri în privința împrejurărilor care l-au determinat să scrie una sau alta din operele lui, precum și lămuriri în privința tendinței urmărite de fiecare și ideea de care a fost condus în compunerea uneia sau alteia din operele sale.

Restul scrierilor lui Augustinus se poate împărți în trei grupe: scrieri dogmatico-polemice, filosofice și morale-ascetice.

Din prima categorie avem: *De Trinitate*, contra arianismului și *De vera religione*, contra manicheismului. Acestea precum și celelalte scrieri din această grupă, sunt îndreptate contra vreuniei din foarte numeroasele secte din acel timp.

Din grupa a doua menționăm: *Contra Academicos libri III*, scriere în felul dialogurilor filosofice ale lui Cicero. Acì Augustinus combate scepticismul

școalei Academicilor, și face aceasta cu atât mai bucuros cu cât ideile acestei școale filosofice îl împedecase de a trece mai curând la creștinism.

Tot un dialog este și: *De vita beata* precum și *De ordine* libri II (ordinea lucrurilor în această lume). Acestea erau de altfel și cele trei ramuri ale unui sistem complet de filozofie: logica (*Contra Academicos*), morala (*De vita beata*) și fizica (*De ordine*). Aceste scrieri formează pentru Augustinus trecerea dela filozofie la theologie. Ca o aplicare sau mai bine ca o introducere în studiul general el scrisese principiile celor 7 studii principale: Gramatica, Dialectica, Retorica, Muzica, Geometria, Astrologia, cuprinzând și Aritmetica și Filozofia. Toate acestea erau cuprinse sub titlul generic de *Disciplinae*. Din aceste scrieri, cari au avut o înrâurire deosebită în evul mediu nu ne-a mai rămas decât: *De musica*. Tot în această grupă intră și așa numitele: *Soliloquia* libri II în cari se cuprind reflecțiuni asupra diferitelor chestiuni ca: imortalitatea sufletului etc., unele discutate și în *Civitas Dei*. Tot în acest sens scrie: *De immortalitate animae*. *Soliloquia* au tot forma unui dialog însă dialogul are loc între Augustinus și rațiunea (*ratio*) lui. Aceste scrieri au servit ca model numeroaselor scrieri populare de mai târziu în care se închipuește un dialog între suflet și corp.

În grupa a treia se cuprind: *De bono conjugali*; *De mendacio*; *Contra mendacium*. În scrierea:

De opere monachorum, care ne amintește scrierea *De officiis* a lui Cicero, se arată între altele că lucrările corporale nu sunt contra învățătorei Bibliei. În această grupă mai menționăm: *De cura pro mortuis gerenda*, cu privire la martiri.

O altă categorie de scrieri sunt *Predicile* cu conținut foarte divers. În: *De doctrina christiana libri IV*, se dă punctele principale pentru înțelegerea cărților sfinte. Primele noțiuni ale creștinismului sau mai bine o introducere în religieuna creștină se cuprinde în: *De catechizandis rudibus*. În fine mai menționăm dela Augustinus comentarii asupra Bibliei precum și o întreagă colecțiune de *scrisori*, cari cuprind o perioadă de vre-o 40 de ani. Sunt de o mare valoare aceste scrisori pentru cunoașterea timpului, a relațiunilor lui Augustinus precum și a propriului său caracter. Conținutul lor este foarte variat: unele sunt oficiale, altele contra ereticilor; în unele scrisori se discută unele puncte îndoioase, în fine în altele el se arată în calitatea sa de conducător al sufletului omenesc. Din scrisori se vede și mai bine însemnătatea deosebită ce o aveà el pentru toată creștinătatea. În cele din urmă trebuie să menționăm că Augustinus a scris și în versuri. El a scris: *Abecedarius*, în versuri iambice, cuprinzând pe scurt istoria Donatiștilor și combaterea lor. Această compozițiune poetică cuprinde 20 de strofe orânduite alfabetic după litera cu care începe primul cuvânt al fiecărei strofe.

Aceasta este în linii generale activitatea lui Augustinus, cel mai mare și original cugetător dintre toți Părinții Bisericii de occident, distingându-se prin vioiciunea inteligenței, prin bogăția reflecțiunilor și prin adâncimea cugetărei. El a dat avântul definitiv încercărei făcute de Hilarius, de a introduce din orient cercetările metafisice, și, de și nu este un creator în această privință, el a reușit totuși mai bine decât oricare altul de a pune în armonie creștinismul cu știința și cu rațiunea. Pe lângă calitățile sale intelectuale Augustinus aveà o natură blândă, simțitoare și tolerantă. El iubià artele și literatura; plângea la citirea versurilor lui Vergilius despre nenorocita Dido, iar muzica îl încântà într'atât încât își reproșează ca un păcat plăcerea ce 'i-o cauzà cântecele religioase. Rezumând: totul erà unit în el: el erà orator, filosof și teolog de frunte

AURELII AUGUSTINI
DE CIVITATE DEI CONTRA PAGANOS

LIBER I.

PRÆFATIO.

5

De suscepti operis consilio et argumento.

Gloriosissimam civitatem Dei sive in hoc temporum cursu, cum inter impios peregrinatur ex fide vivens, sive in illa stabilitate sedis aeternae, quam nunc exspectat per patientiam, quoadusque 10 justitia convertatur in iudicium, deinceps adeptura per excellentiam victoria ultima et pace perfecta, hoc opere ad te instituto et mea [ad te] promissione debito defendere adversus eos, qui conditori ejus deos suos praeferunt, fili carissime Marcelline, 15 suscepti, magnum opus et arduum, sed Deus adjutor noster est. Nam scio quibus viribus opus sit, ut

persuadeatur superbis quanta sit virtus humilitatis, qua fit ut omnia terrena cacumina temporali mobilitate nutantia non humano usurpata fastu, sed divina gratia donata celsitudo transcendat. Rex enim et conditor civitatis hujus, de qua loqui instituimus, in scriptura populi sui sententiam divinae legis aperuit, qua dictum est: *Deus superbis resistit, humilibus autem dat gratiam.* Hoc vero, quod Dei est, superbae quoque animae spiritus inflatus affectat amatque sibi in laudibus dici:

Parcere subjectis et debellare superbos.

Unde etiam de terrena civitate, quae cum dominari appetit, etsi populi serviant, ipsa ei dominandi libido dominatur, non est praetereundum silentio quicquid dicere suscepti hujus operis ratio postulat et facultas datur.

CAPUT I.

De adversariis nominis Christi, quibus in vastatione Urbis propter Christum barbari pepercerunt.

Ex hac namque existunt inimici, adversus quos defendenda est Dei civitas, quorum tamen multi correcto impietatis errore cives in ea fiunt satis idonei; multi vero in eam tantis exardescunt ignibus odiorum tamque manifestis beneficiis redemptoris ejus ingrati sunt, ut hodie contra eam

linguas non moverent, nisi ferrum hostile fugientes
in sacratis ejus locis vitam, de qua superbiunt, in-
venirent. An non etiam illi Romani Christi nomini
infesti sunt, quibus propter Christum barbari peper-
eerunt? Testantur hoc martyrum loca et basilicae 5
apostolorum, quae in illa vastatione Urbis ad se
confugientes sous alienosque receperunt. Huc usque
cruentus saeviebat inimicus, ibi accipiebat limitem
trucidatoris furor, illo ducebantur a miserantibus
hostibus, quibus etiam extra ipsa loca pepercerant, 10
ne in eos incurrerent, qui similem misericordiam
non habebant. Qui tamen etiam ipsi alibi truces
atque hostili more saevientes posteaquam ad loca
illa veniebant, ubi fuerat interdictum quod alibi
jure belli licuisset, tota ferendi refrenabatur im- 15
manitas et captivandi cupiditas frangebatur. Sic
evaserunt multi, qui nunc Christianis temporibus
detrahunt et mala, quae illa civitas pertulit, Christo
imputant; bona vero, quae in eos ut viverent
propter Christi honorem facta sunt, non impu- 20
tant Christo nostro sed fato suo, cum potius de-
berent, si quid recti saperent, illa, quae ab hostibus
aspera et dura perpassi sunt, illi providentiae
divinae tribuere, quae solet corruptos hominum
mores bellis emendare atque conterere itemque 25
vitam mortalium justam atque laudabilem talibus
afflictionibus exercere probatamque vel in me-
liora transferre vel in his adhuc terris propter usus
alios detinere; illud vero, quod eis vel ubicumque

pròpter Christi nomen vel in locis Christi nomini
 dicatissimis et amplissimis ac pro largiore mise-
 ricordia ad capacitatem multitudinis electis praeter
 bellorum morem truculenti barbari pepercerunt,
 5 hoc tribuere temporibus Christianis, hinc Deo agere
 gratias, hinc ad ejus nomen veraciter currere, ut
 effugiant poenas ignis aeterni, quod nomen multi
 eorum mendaciter usurparunt, ut effugerent poenas
 praesentis exitii. Nam quos vides petulanter et
 10 procaciter insultare servis Christi, sunt in eis plu-
 rimi, qui illum interitum clademque non evasis-
 sent, nisi servos Christi se esse finxissent. Et nunc
 ingrata superbia atque impiissima insania ejus no-
 mini resistunt corde perverso, ut sempiternis te-
 15 nebris puniantur, ad quod nomen ore vel subdolo
 confugerunt, ut temporali luce fruerentur.

CAPUT II.

Quod nulla unquam bella ita gesta sint ut
 victores propter deos eorum, quos vicerant, parce-
 20 rent victis.

Tot bella gesta conscripta sunt vel ante con-
 ditam Romam vel ab ejus exortu et imperio: legant
 et proferant sic ab alienigenis aliquam captam esse
 civitatem, ut hostes, qui ceperant, parcerent eis,
 25 quos ad deorum suorum templa confugisse com-
 pererant, aut aliquem ducem barbarorum praece-

pisce, ut irrupto oppido nullus feriretur, qui in illo
vel illo templo fuisset inventus. Nonne vidit Ae-
neas Priamum per aras

Sanguine foedantem quos ipse sacraverat ignes?

Nonne Diomedes et Ulixes

5

Caesis summae custodibus arcis

Corripuere sacram effigiem manibusque eruentis

Virgineas ausi divae contingere vittas?

Nec tamen quod sequitur verum est:

Ex illo fluere ac retro sublapsa referri

10

Spes Danaum

Postea quippe vicerunt, postea Trojam ferro
ignibusque deleverunt, postea confugientem ad
aram Priamum obtruncaverunt. Nec ideo Troja
perit, quia Minervam perdidit. Quid enim prius 15
ipsa Minerva perdiderat, ut periret? an forte
custodes [suos? Hoc sane verum est; illis quippe
interemptis potuit auferri. Neque enim homines
a simulacro, sed simulacrum ab hominibus serva-
batur? Quo modo ergo colebatur, ut patriam 20
custodiret et cives, quae suos non valuit custodire
custodes?

CAPUT III.

**Quam imprudenter Romani deos penates,
qui Trojam custodire non potuerant sibi crediderint
profuturos.**

5 Ecce qualibus diis Urbem Romani servandam
se commisisse gaudebant! O nimium miserabilem
errorem! Et nobis suscensent, cum de diis eorum
talia dicimus; nec suscensent auctoribus suis, quos
ut edicerent mercedem dederunt doctoresque
10 ipsos insuper et salario publico et honoribus
dignissimos habuerunt. Nempe apud Vergilium,
quem propterea parvuli legunt, ut videlicet poeta
magnus omniumque praeclarissimus atque optimus
teneris ebibitus animis non facile oblivione possit
15 aboleri, secundum illud Horatii:

Quo semel est imbuta recens servabit odorem
Testa diu —

apud hunc ergo Vergilium nempe Juno inducitur
infesta Trojanis Aeolo ventorum regi adversus eos
20 irritando dicere:

Gens inimica mihi Thyrrhenum navigat aequor
Ilium in Italiam portans victosque penates.

Itane istis penatibus victis Romam, ne vinceretur,
prudentes commendare debuerunt? Sed haec Juno
25 dicebat velut irata mulier, quid loqueretur ignorans.

Quid Aeneas ipse, pius totiens appellatus, nonne
ita narrat:

Panthus Othryades, arcis Phoebique sacerdos,
Sacra manu victosque deos parvumque nepotem
Ipse trahit cursuque amens ad limina tendit?

5

Nonne deos ipsos, quos victos non dubitat dicere,
sibi potius quam se illis perhibet commendatos,
cum ei dicitur:

Sacra suosque tibi commendat Troja penates?

Si igitur Vergilius tales deos et victos dicit et, ut 10
vel victi quoquo modo evaderent, homini commen-
datos: quae dementia est existimare his tutoribus
Romam sapienter fuisse commissam et nisi eos ami-
sisset non potuisse vastari? Immo vero victos deos
tamquam praesides ac defensores colere, quid 15
est aliud quam tenere non numina bona, sed
nomina mala? Quanto enim sapientius creditur,
non Romam ad istam cladem non fuisse venturam,
nisi prius illi periissent, sed illos potius olim fuisse
perituros, nisi eos quantum potuisset Roma ser- 20
vasset! Nam quis non, cum adverterit, videat
quanta sit vanitate praesumptum non posse vinci
sub defensoribus victis et ideo periisse, quia cu-
stodes perdidit deos, cum vel sola potuerit esse
causa pereundi custodes habere voluisse perituros? 25
Non itaque, cum de diis victis illa conscriberentur
atque canerentur, poetas libebat mentiri, sed cor-
datos homines cogebat veritas confiteri. Verum

ista opportunius alio loco diligenter copioseque tractanda sunt: nunc, quod institueram de ingratissimis hominibus dicere, parumper expediam ut possim, qui ea mala, quae pro suorum morum perversitate merito patiuntur, blasphemantes Christo imputant; quod autem illis etiam talibus propter Christum parcitur, nec dignantur attendere et eas linguas adversus ejus nomen dementia sacrilegae perversitatis exercent, quibus linguis usurpaverunt mendaciter ipsum nomen, ut viverent, vel quas linguas in locis ei sacratis metuendo presserunt, ut illiciti atque muniti, ubi propter eum illaesi ab hostibus fuerant, inde in eum maledictis hostilibus prosilirent.

15

CAPUT IV.

De asylo Junonis in Troja, quod neminem liberavit a Graecis, et basilicis apostolorum, quae omnes ad se confugientes a barbaris defenderunt.

Ipsa, ut dixi, Troja, mater populi Romani, sacratis locis deorum suorum munire non potuit cives suos ab ignibus ferroque Graecorum, eosdem ipsos deos colentium; quin etiam

Junonis asylo
Custodes lecti, Phoenix et dirus Ulixes,
Pradam adservabant; huc undique Troia gaza

25

Incensis erepta adytis mensaeque deorum
 Crateresque auro solidi captivaeque vestis
 Congeritur. Pueri et pavae longo ordine matres
 Stant circum.

Electus est videlicet locus tantae deae sacratus, 5
 non unde captivos non liceret educere, sed ubi
 captivos liberet includere. Compara nunc asylum
 illud non cujuslibet dei gregalis vel de turba plebis,
 sed Jovis ipsius sororis et conjugis et reginae om-
 nium deorum cum memoriis nostrorum apostolo- 10
 rum. Illuc incensis templis et diis erepta spolia
 portabantur, non donanda victis, sed dividenda
 victoribus; huc autem et quod alibi ad ea loca
 pertinere compertum est cum honore et obsequio
 religiosissimo reportatum est. Ibi amissa, hic servata 15
 libertas; ibi clausa, hic interdicta captivitas; ibi
 possidendi a dominantibus hostibus premebantur,
 huc liberandi a miserantibus ducebantur: postremo
 illud Junonis templum sibi elegerat avaritia et su-
 perbia levium Graeculorum, istas Christi basilicas 20
 misericordia et humilitas etiam immanium bar-
 barorum. Nisi forte Graeci quidem in illa sua
 victoria templis deorum communium pepercerunt
 atque illo confugientes miseros victosque Trojanos
 ferire vel captivare non ausi sunt, sed Vergilius 25
 poetarum more illa mentitus est. Immo vero morem
 hostium civitates evertentium ille descripsit.

CAPUT VIII.

De commodis atque incommodis, quae bonis ac malis plerumque communia sunt.

Dicet aliquis: «Cur ergo ista divina misericordia
 5 etiam ad impios ingratosque pervenit?». Cur pu-
 tamus, nisi quia eam ille praebuit, qui cottidie *facit*
oriri solem suum super bonos et malos et pluit
super justos et injustos? Quamvis enim quidam
 eorum ista cogitantes paenitendo ab impietate se
 10 corrigant, quidam vero, sicut apostolus dicit, *divi-*
tias bonitatis et longanimitatis Dei contemnentes
secundum duritiam cordis sui et cor impaenitens
thesaurizent sibi iram in die irae et revelationis
iusti iudicii Dei, qui reddet unicuique secundum
 15 *opera ejus*: tamen patientia Dei ad paenitentiam
 invitat malos, sicut flagellum Dei ad patientiam eru-
 dit bonos; itemque misericordia Dei fovendos am-
 plectitur bonos, sicut severitas Dei puniendos corripit
 malos. Placuit quippe divinae providentiae praepa-
 20 rare in posterum bona justis, quibus non fruuntur in-
 justis, et mala impiis, quibus non exeruciabuntur boni;
 ista vero temporalia bona et mala utrisque voluit
 esse communia, ut nec bona cupidius appetantur,
 quae mali quoque habere cernuntur; nec mala turpi-
 25 ter evitentur, quibus boni plerumque afficiuntur.

Interest autem plurimum, qualis sit usus vel earum rerum, quae prosperae, vel earum, quae

dicuntur adversae. Nam bonus temporalibus nec bonis extollitur nec malis frangitur; malus autem ideo hujusce modi infelicitate punitur, quia felicitate corrumpitur. Ostendit tamen Deus saepe etiam in his distribuendis evidentius operationem 5 suam. Nam si nunc omne peccatum manifesta plecteret poena, nihil ultimo iudicio servari putaretur; rursus si nullum peccatum nunc puniret aperte divinitas, nulla esse divina providentia crederetur. Similiter in rebus secundis, si non eas 10 Deus quibusdam petentibus evidentissima largitate concederet, non ad eum ista pertinere diceremus; itemque si omnibus eas petentibus daret, non nisi propter talia praemia serviendum illi esse arbitraremur, nec pios nos faceret talis servitus, sed 15 potius cupidos et avaros. Haec cum ita sint, quicumque boni et mali pariter afflicti sunt, non ideo ipsi distincti non sunt, quia distinctum non est quod utrique perpassi sunt. Manet enim dissimilitudo passorum etiam in similitudine passionum, 20 et licet sub eodem tormento non est idem virtus et vitium. Nam sicut sub uno igne aurum rutilat palea fumat, et sub eadem tribula stipulae comminuntur frumenta purgantur, nec ideo cum oleo amurea confunditur, quia eodem praeli pondere 25 exprimitur: ita una eademque vis irruens bonos probat, purificat, eliquat, malos damnat, vastat, exterminat. Unde in eadem afflictione mali Deum detestantur atque blasphemant, boni autem pre-

cantur et laudant. Tantum interest, non qualia, sed qualis quisque patiatur. Nam pari motu exagitationum et exhalat horribiliter caenum et suaviter fragrat unguentum.

5

CAPUT IX.

De causis correptionum, propter quas et boni et mali pariter flagellantur.

Quid igitur in illa rerum vastitate Christiani passi sunt, quod non eis magis fideliter ista considerantibus ad provectum valeret? Primum quod
 10 ipsa peccata, quibus Deus indignatus implevit tantis calamitatibus mundum, humiliter cogitantes, quamvis longe absint a facinerosis, flagitiosis atque impiis, tamen non usque adeo se a delictis deputant
 15 alienos, ut nec temporalia pro eis mala perpeti se judicent dignos. Excepto enim quod unusquisque quamlibet laudabiliter vivens cedit in quibusdam carnali concupiscentiae, etsi non ad facinorum immanitatem et gurgitem flagitiorum atque impie-
 20 tatis abominationem, ad aliqua tamen peccata vel rara vel tanto crebriora, quanto minora — hoc ergo excepto quis tandem facile reperitur, qui eosdem ipsos, propter quorum horrendam superbiam luxuriamque es avaritiam atque execrabiles
 25 iniquitates et impietates Deus, sicut minando praedixit, conterit terras, sic habeat, ut habendi sunt?

sic cum eis vivat, ut cum talibus est vivendum? Plerumque enim ab eis docendis ac monendis, aliquando etiam objurgandis et corripiendis male dissimulatur, vel cum laboris piget, vel cum os eorum verecundamur offendere, vel cum inimicitias devitamus, ne impediant et noceant in istis temporalibus rebus, sive quas adipisci adhuc appetit nostra cupiditas, sive quas amittere formidat infirmitas, ita ut, quamvis bonis malorum vita displiceat et ideo cum eis non incidant in illam damnationem, quae post hanc vitam talibus praeparatur, tamen, quia propterea peccatis eorum damnabilibus parcunt, dum eos in suis licet levibus et venialibus metuunt, jure cum eis temporaliter flagellantur, quamvis in aeternum minime puniantur, jure istam vitam, quando divinitus affliguntur cum eis, amaram sentiunt, cujus amando dulcedinem peccantibus eis amari esse noluerunt.

Nam si propterea quisque objurgandis et corripiendis male agentibus parcat, quia opportunius tempus inquit vel eisdem ipsis metuit, ne deteriores ex hoc efficiantur, vel ad bonam vitam et piam erudiendos impediant alios infirmos et premant atque avertant a fide: non videtur esse cupiditatis occasio, sed consilium caritatis. Illud est culpabile, quod hi, qui dissimiliter vivunt et a malorum factis abhorrent, parcunt tamen peccatis alienis, quae dedocere aut objurgare deberent, dum eorum offensiones cavent, ne sibi noceant

in his rebus, quibus licite boni atque innocenter
 utuntur, sed cupidius, quam oportebat eos, qui in
 hoc mundo peregrinantur et spem supernae pa-
 triae prae se gerunt. Non solum quippe infir-
 5 miores, vitam ducentes conjugalem, filios habentes
 vel habere quaerentes, domos ac familias pos-
 sidentes, (quos apostolus in ecclesiis alloquitur do-
 cens et monens quem ad modum vivere debeant
 et uxores cum maritis et mariti cum uxoribus,
 10 et filii cum parentibus et parentes cum filiis, et
 servi cum dominis et domini cum servis) multa
 temporalia, multa terrena libenter adipiscuntur et
 moleste amittunt, propterquae non audent ostendere
 homines, quorum sibi vita contaminatissima et consce-
 15 leratissima displicet; verum etiam hi, qui superiorem
 vitae gradum tenent nec conjugalibus vinculis irretiti
 sunt et victu parvo ac tegumento utuntur, ple-
 rumque, suae famae ac saluti dum insidias atque
 impetus malorum timent, ab eorum reprehensione
 20 sese abstinent, et quamvis non in tantum eos me-
 tuant, ut ad similia perpetranda quibuslibet eorum
 terroribus atque improbitatibus cedant ea ipsa
 tamen, quae cum eis non perpetrant, nolunt ple-
 rumque corripere, cum fortase possint aliquos
 25 corripiendo corrigere, ne, si non potuerint, sua
 salus ac fama in periculum exitiumque perveniat,
 nec ea consideratione, qua suam famam ac sa-
 lutem vident esse necessariam utilitati erudien-
 dorum hominum, sed ea potius infirmitate, qua

delectat lingua bladiens et humanus dies et re-
formidatur vulgi iudicium et carnis excruciatio vel
peremptio, hoc est propter quaedam cupiditatis
vincula, non propter officia caritatis.

Non mihi itaque videtur haec parva esse causa, 5
quare cum malis flagellentur et boni, quando Deo
placet perditos mores etiam temporalium poena-
rum afflictione punire. Flagellantur enim simul,
non quia simul agunt malam vitam, sed quia
simul amant temporalem vitam, non quidem ae- 10
qualiter, sed tamen simul, quam boni contemnere
deberent, ut illi correpti atque correcti conseque-
rentur aeternam, ad quam consequendam si nol-
lent esse socii, ferrentur et diligerentur inimici,
quia donec vivunt semper incertum est utrum vo- 15
luntatem sint in melius mutaturi. Qua in re non
utique parem, sed longe graviorem habent causam,
quibus per prophetam dicitur: *Ille quidem in suo
peccato morietur, sanguinem autem ejus de manu
speculatoris requiriam.* Ad hoc enim speculatores, 20
hoc est populorum praepositi, constituti sunt in
eccclesiis, ut non parcant objurgando peccata. Nec
ideo tamen ab hujus modi culpa penitus alienus
est, qui, licet praepositus non sit, in eis tamen,
quibus vitae hujus necessitate conjungitur, multa 25
monenda vel arguenda novit et negligit, devitans
eorum offensiones propter illa quibus in hac vita
non indebitis utitur, sed plus quam debuit delec-
tatur. Deinde habent aliam causam boni, quare

temporalibus affligantur malis, qualem habuit Iob: ut sibi ipse humanus animus sit probatus et cognitus, quanta virtute pietatis gratis Deum diligat.

CAPUT X.

5 **Quod sanctis in amissione rerum temporalium nihil pereat.**

Quibus recte consideratis atque perspectis attende utrum aliquid mali acciderit fidelibus et piis, quod eis non in bonum verteretur, nisi forte pu-
 10 tandum est apostolicam illam vacare sententiam, ubi ait: *Scimus quia diligentibus Deum omnia cooperatur in bonum.* Amiserunt omnia quae habebant. Numquid fidem? numquid pietatem? numquid interioris hominis bona, qui est ante Deum
 15 dives? Hae sunt opes Christianorum, quibus opulentus dicebat apostolus: *Est autem quaestus magnus pietas cum sufficientia. Nihil enim intulimus in hunc mundum, sed nec auferre aliquid possumus. Habentes autem victum et tegumentum his contenti*
 20 *sumus. Nam qui volunt divites fieri, incidunt in temptationem et laqueum et desideria multa stulta et noxia, quae mergunt homines in interitum et perditionem. Radix est enim omnium malorum avaritia, quam quidam appetentes a fide perer-*
 25 *raverunt et inseruerunt se doloribus multis.*

Quibus ergo terrenae divitiae in illa vastatione

perierunt, si eas sic habebant, quem ad modum ab isto foris paupere, intus divite audierant, id est, si mundo utebantur tamquam non utentes, potuerunt dicere, quod ille graviter temptatus et minime superatus: *Nudus exivi de utero matris* 5
meae, nudus revertar in terram. Dominus dedit, Dominus abstulit, sicut Domino placuit, ita factum est; sit nomen Domini benedictum; ut bonus servus magnas facultates haberet ipsam sui Domini voluntatem, cui pedisequus mente ditesceret, nec 10
 contristaretur eis rebus vivens relictus, quas cito fuerat moriens relicturus. Illi autem infirmiores qui terrenis his bonis, quamvis ea non praepo-
 nerent Christo, aliquantula tamen cupiditate cohaerebant, quantum haec amando peccaverint, 15
 perdendo senserunt. Tantum quippe doluerunt, quantum se doloribus inseruerant, sicut apostolum dixisse supra commemoravi. Oportebat enim ut eis adderetur etiam experimentorum disciplina, a quibus tam diu fuerat neglecta verborum. Nam cum 20
 dixit apostolus: *Qui volunt divites fieri, incidunt in temptationem* et cetera, profecto in divitiis cupiditatem reprehendit, non facultatem, quoniam praecepit alibi dicens: *Praecepte divitibus hujus mundi non superbe sapere neque sperare in in-* 25
certo divitiarum, sed in Deo vivo, qui praestat nobis omnia abundanter ad fruendum, bene faciant, divites sint in operibus bonis, facile tribuant, communicent, thesaurizent sibi fundamen-

tum bonum in futurum, ut apprehendant veram
 vitam. Haec qui de suis divitiis faciebant, ma-
 gnis sunt lucris levia damna solati plusque lae-
 tati ex his, quae facile tribuendo tutius serva-
 5 verunt, quam contristati ex his, quae timide reti-
 nendo facilius amiserunt. Hoc enim potuit in terra
 perire, quod piguit inde transferre. Nam qui rece-
 perunt consilium Domini sui dicentis: *Nolite vobis*
condere thesauros in terra, ubi tinea et rubigo
 10 *exterminant et ubi fures effodiunt et furantur;*
sed thesaurizate vobis thesauros in caelo, quo fur
non accedit neque tinea corrumpit; ubi enim est
thesaurus tuus, ibi erit et cor tuum, tribulationis
 tempore probaverunt quam recte sapuerint non
 15 contemnendo veracissimum praeceptorem et the-
 sauri sui fidelissimum invictissimumque custodem.
 Nam si multi gavisus sunt ibi se habuisse divitias
 suas, quo contigit ut hostis non accederet: quanto
 certius et securius gaudere potuerunt, qui monitu
 20 Dei sui illuc migraverunt, quo accedere omnino
 non posset! Unde Paulinus noster, Nolensis epi-
 scopus, ex opulentissimo divite voluntate pauper-
 rimus et copiosissime sanctus, quando et ipsam
 Nolum barbari vastaverunt, cum ab eis teneretur,
 25 sic in corde suo, ut ab eo postea cognovimus,
 precabatur: «Domine, non excrucier propter aurum
 et argentum; ubi enim sint omnia mea, tu scis». Ibi enim habebat omnia sua, ubi eum condere et
 thesaurizare ille monstraverat, qui haec mala mundo

ventura praedixerat. Ac per hoc qui Domino suo monenti oboedierant, ubi et quo modo thesaurizare deberent, nec ipsas terrenas divitias barbaris incursantibus amiserunt. Quos autem non oboedis- 5
disse paenituit, quid de talibus rebus faciendum esset, si non praecedente sapientia, certe consequente experientia didicerunt.

At enim quidam boni etiam Christiani tormentis excruciatii sunt, ut bona sua hostibus proderent. Illi vero nec prodere nec perdere potuerunt bonum, 10
quo ipsi boni erant. Si autem torqueri quam mammona iniquitatis prodere maluerunt, boni non erant. Admonendi autem fuerant, qui tanta patiebantur pro auro, quanta essent sustinenda pro Christo, ut eum potius diligere discerent, qui pro se passos 15
aeterna felicitate ditaret, non aurum et argentum, pro quo pati miserrimam fuit, seu mentiendo occultaretur, seu verum dicendo proderetur. Namque inter tormenta nemo Christum confitendo amisit, nemo aurum nisi negando servavit. Quocirca uti- 20
liora erant fortasse tormenta, quae bonum incorruptibile amandum docebant, quam illa bona, quae sine ullo utili fructu dominos sui amore torquebant.

Sed quidam etiam non habentes quod proderent, dum non creduntur, torti sunt. Et hi forte 25
habere cupiebant nec sancta voluntate pauperes erant; quibus demonstrandum fuit non facultates, set ipsas cupiditates talibus dignas esse cruciatibus. Si vero vitae melioris proposito reconditum

aurum argentumque non hebebant, nescio quidem
 utrum cuiquam talium acciderit, ut dum habere
 creditur torqueretur; verum tamen etiamsi accidit,
 profecto, qui inter illa tormenta paupertatem san-
 5 ctam confitebatur. Christum confitebatur. Qua-
 propter etsi non meruit ab hostibus credi, non
 potuit tamen sanctae paupertatis confessor sine
 caelesti mercede torqueri.

Multos, inquiunt, etiam Christianos fames diu-
 10 turna vastavtt. Hoc quoque in usus suos boni
 fideles pie tolerando verterunt. Quos enim fames
 necavit, malis vitae hujus, sicut corporis morbus,
 eripuit: quos autem non necavit, docuit parcius
 vivere, docuit productius jejunare.

15

CAPUT XI.

**De fine temporalis vitae sive longioris sive
 brevioris.**

Sed enim multi etiam Christiani interfecti sunt,
 multi multarum mortium foeda varietate consumpti.
 20 Hoc si aegre ferendum est, omnibus, qui in hanc
 vitam procreati sunt, utique commune est. Hoc
 scio, neminem fuisse mortuum, qui non fuerat ali-
 quando moriturus. Finis autem vitae tam longam
 quam brevem vitam hoc idem facit Neque enim

aliud melius et aliud deterius, aut aliud majus et aliud brevius est, quod jam pariter non est. Quid autem interest, quo mortis genere vita ista finiatur, quando ille, cui finitur, iterum mori non cogitur? Cum autem unicuique mortalium sub cotidianis vitae hujus casibus innumerabiles mortes quodam modo comminentur, quamdiu incertum est quae- nam earum ventura sit: quaero utrum satius sit unam perpeti moriendo an omnes timere vivendo. Nec ignoro quam citius eligatur diu vivere sub timore tot mortium quam semel moriendo nullam deinceps formidare. Sed aliud est quod carnis sensus infirmiter pavidus refugit, aliud quod mentis ratio diligenter enucleata convincit. Mala mors putanda non est, quam bona vita praecesserit. Neque enim facit malam mortem, nisi quod sequitur mortem. Non itaque multum curandum est eis, qui necessario morituri sunt, quid accidat ut moriantur, sed moriendo quo ire cogantur. Cum igitur Christiani noverint longe meliorem fuisse religiosi pauperis mortem inter lingentium canum linguas quam impii divitis in purpura et bysso, horrenda illa genera mortium quit mortuis offue- runt, qui bene vixerunt?

CAPUT XII.

De sepultura humanorum corporum, quae Christianis etiamsi furit negata nil adimit.

At enim in tanta strage cadaverum nec sepeliri
 5 potuerunt. Neque istud pia fides nimium reformi-
 dat, tenens praedictum nec absumentes bestias
 resurrecturis corporibus obfuturas, quorum capillus
 capitis non peribit. Nullo modo diceret veritas:
Nolite timere eos, qui corpus occidunt, animam
 10 *autem non possunt occidere*, si quicquam obesset
 futurae vitae, quidquid inimici de corporibus occi-
 sorum facere voluissent. Nisi forte quispiam sic
 absurdus est, ut contendat eos, qui corpus occi-
 dunt, non debere timeri ante mortem, ne corpus
 15 occidant, et timeri debere post mortem, ne corpus
 occisum sepeliri non sinant. Falsum est ergo quod
 ait Christus: *Qui corpus occidunt, et postea non ha-*
bent quod faciant, si habent tanta, quae de cadaveri-
 bus faciant. Absit, ut falsum sit quod veritas dixit.
 20 Dictum est enim aliquid eos facere cum occidunt,
 quia in corpore sensus est occidendo; postea vero
 nihil habere quod faciant, quia nullus sensus est
 in corpore occiso. Multa itaque corpora Christia-
 norum terra non texit, sed nullum eorum quis-
 25 quam a caelo et terra separavit, quam totam implet
 praesentia sui, qui novit unde resuscitet quod
 creavit. Dicitur quidem in psalmo: *Posuerunt mor-*

talia servorum tuorum escas volatilibus caeli, carnes sanctorum tuorum bestiis terrae; effuderunt sanguinem eorum sicut aquam in circuitu Hierusalem, et non erat qui sepeliret, sed magis ad exaggerandam crudelitatem eorum, qui ista fecerunt, non 5
ad eorum infelicitatem, qui ista perpessi sunt. Quamvis enim haec in conspectu hominum dura et dira videantur, sed pretiosa in conspectu Domini mors sanctorum ejus. Proinde ista omnia, id est curatio funeris, conditio sepulturae, pompa exe- 10
quiarum. magis sunt vivorum solacia quam subsidia mortuorum. Si aliquid prodest impio sepultura pretiosa, oberit pio vilis aut nulla. Praeclaras exequias in conspectu hominum exhibuit purpurato illi diviti turba famulorum, sed multo clariores in 15
conspectu Domini ulceroso illi pauperi ministerium praebuit angelorum, qui eum non extulerunt in marmoreum tumulum, sed in Abrahae gremium sustulerunt.

Rident haec illi, contra quos defendendam sus- 20
 cepimus civitatem Dei. Verum tamen sepulturae curam etiam eorum philosophi contempserunt. Et saepe universi exercitus, dum pro terrena patria morerentur, ubi postea jacerent vel quibus bestiis esca fierent, non curarunt, licuitque de hac re 25
 poetis plausibiliter dicere:

Caelo tegitur, qui non habet urnam.

Quanto minus debent de corporibus insepultis in-

sultare Christianis, quibus et ipsius carnis membrorumque omnium refermatio non solum ex terra, verum etiam ex aliorum elementorum secretissimo sinu, quo dilapsa cadavera recesserunt, in temporis
 5 puncto reddenda et redintegranda promittitur.

CAPUT XIV.

De captivitate sanctorum, quibus nunquam divina solacia defuerunt.

Sed multi, inquit, Christiani etiam captivi
 10 ducti sunt. Hoc sane miserrimum est, si aliquo duci potuerunt, ubi Deum suum non invenerunt. Sunt in scripturis sanctis hujus etiam cladis magna solacia. Fuerunt in captivitate tres pueri, fuit Daniel, fuerunt alii prophetae; nec Deus defuit consolator.
 15 Sic ergo non deseruit fideles suos sub dominatione gentis, licet barbarae, tamen humanae, qui prophetam non deseruit nec in visceribus beluae. Haec quoque illi, cum quibus agimus, malunt irridere quam credere, qui tamen in suis litteris cre-
 20 dunt Arionem Methymnaeum, nobilissimum citharistam, cum esset dejectus e navi, exceptum delphini dorso et ad terras esse pervectum. Verum illud nostrum de Iona propheta incredibilius est. Plane incredibilius quia mirabilius, et mirabilius
 25 quia potentius.

CAPUT XV.

De Regulo, in quo captivitatis ob religionem etiam sponte tolerandae extat exemplum, quod tamen illi deos colenti prodesse non potuit.

Habent tamen isti de captivitate religionis causa 5
 etiam sponte tolerando et in suis praeclaris viris
 nobilissimum exemplum. M. Regulus, imperator
 populi Romani, captivus apud Carthaginienses
 fuit. Qui cum sibi mallent a Romanis suos reddi
 quam eorum tenere captivos, ad hoc impetrandum 10
 etiam istum praecipue Regulum cum legatis suis
 Romam miserunt, prius iuratione constrictum, si
 quod volebant minime peregisset, rediturum esse
 Carthaginem. Perrexit ille atque in senatu con-
 traria persuasit, quoniam non arbitrabatur utile 15
 esse Romanae rei publicae mutare captivos. Nec
 post hanc persuasionem a suis ad hostes redire
 compulsus est, sed quia juraverat, id sponte com-
 plevit. At illi eum excogitatis atque horrendis cru-
 ciatibus necaverunt. Inclusum quippe angusto ligno, 20
 ubi stare cogeretur, clavisque acutissimis undique
 confixo, ut se in nullam ejus partem sine poenis
 atrocissimis inclinaret, etiam vigilando peremerunt.
 Merito certe laudant virtutem tam magna infeli-
 citate majorem. Et per deos ille juraverat, quorum 25
 cultu prohibito has generi humano clades isti opi-
 nantur infligi. Qui ergo propterea colebantur, ut
 istam vitam prosperam redderent, si verum juranti

has irrogari poenas seu voluerunt seu permiserunt,
 quid perjuro gravius irati facere potuerunt? Sed
 cur non ratiocinationem meam potius ad utrumque
 concludam? Deos certe ille sic coluit, ut propter
 5 juris jurandi fidem nec maneret in patria, nec inde
 quolibet ire, sed ad suos acerrimos inimicos redire
 minime dubitaret. Hoc si huic vitae utile existi-
 mabat, cujus tam horrendum exitum meruit,
 procul dubio fallebatur. Suo quippe docuit exemplo
 10 nihil deos ad istam temporalem felicitatem suis
 prodesse cultoribus, quando quidem ille eorum
 deditus cultui et victus et captivus abductus et,
 quia noluit aliter quam per eos juraverat facere,
 novo ac prius inaudito nimiumque horribili sup-
 15 plicii genere cruciatus extinctus est. Si autem
 deorum cultus post hanc vitam velut mercedem
 reddit felicitatem, cur calumniantur temporibus
 Christianis, ideo dicentes Urbi accidisse illam ca-
 lamitatem, quia deos suos colere destitit, cum
 20 potuerit etiam illos diligentissime colens tam infelix
 fieri, quam ille Regulus fuit? Nisi forte contra
 clarissimam veritatem tanta quisquam dementia
 mirae caecitatis obnititur, ut contendere audeat
 universam civitatem deos colentem infelicem esse
 25 non posse, unum vero hominem posse, quod vi-
 delicet potentia deorum suorum multos potius sit
 idonea conservare quam singulos, cum multitudo
 constet ex singulis.

Si autem dicunt M. Regulum etiam in illa ca-

ptivitate illisque cruciatibus corporis animi virtute
 beatum esse potuisse, virtus potius vera quaeratur,
 qua beata esse possit et civitas. Neque enim aliunde
 beata civitas, aliunde homo, cum aliud civitas
 non sit quam concors hominum multitudo. Quam 5
 ob rem nondum interim disputo, qualis in Regulo
 virtus fuerit; sufficit nunc, quod isto nobilissimo
 exemplo coguntur fateri non propter corporis bona
 vel earum rerum, quae extrinsecus homini acci-
 dunt, colendos deos, quando quidem ille carere 10
 his omnibus maluit quam deos per quos juravit
 offendere. Sed quid faciamus hominibus, qui glo-
 riantur se talem habuisse civem, qualem timent
 habere civitatem? Quod si non timent, tale ergo
 aliquid, quale accidit Regulo, etiam civitati tam 15
 diligenter quam ille deos colenti accidere potuisse
 fateantur et Christianis temporibus non calum-
 nientur. Verum quia de illis Christianis orta quaestio
 est, qui etiam captivati sunt, hoc intueantur et
 taceant, qui saluberrimae religioni hinc impudenter 20
 atque imprudenter illudunt, quia, si diis eorum
 probro non fuit, quod attentissimus cultor illorum,
 dum eis juris jurandi fidem servaret, patria caruit,
 cum aliam non haberet, captivusque apud hostes
 per longam mortem supplicio novae crudelitatis 25
 occisus est, multo minus nomen criminandum est
 Christianum in captivitate sacratorum suorum, qui
 supernam patriam veraci fide expectantes etiam
 in suis sedibus peregrinos se esse noverunt.

CAPUT XX.

Nullam esse auctoritatem, quae Christianis in qualibet causa jus voluntariae necis tribuat.

Neque enim frustra in sanctis canonicis libris
 5 nusquam nobis divinitus praeceptum permissumve
 reperiri potest, ut vel ipsius adipiscendae immortalitatis vel ullius cavendi carendive mali causa nobismet ipsis necem inferamus. Nam et prohibitos nos esse intellegendum est, ubi lex ait: *Non*
 10 *occides*, praesertim quia non addidit: «proximum tuum», sicut falsum testimonium cum vetaret: *Falsum*, inquit, *testimonium non dices adversus proximum tuum*. Nec ideo tamen si adversus se ipsum quisquam falsum testimonium dixerit, ab
 15 hoc crimine se putaverit alienum, quoniam regulam diligendi proximum a semet ipso dilector accepit, quando quidem scriptum est: *Diliges proximum tuum tamquam te ipsum*. Porro si falsi testimonii non minus reus est qui de se ipso falsum fatetur,
 20 quam si adversus proximum hoc faceret, cum in eo praecepto, quo falsum testimonium prohibetur, adversus proximum prohibeatur possitque non recte intellegendis videri non esse prohibitum, ut adversus se ipsum quisque falsus testis adsistat:
 25 quanto magis intellegendum est non licere homini se ipsum occidere, cum in eo, quod scriptum est: *Non occides*, nihilo deinde addito nullus, nec ipse

utique, cui praecipitur, intellegatur exceptus! Unde quidam hoc praeceptum etiam in bestias ac pecora conantur extendere, ut ex hoc nullum etiam illorum liceat occidere. Cur non ergo et herbas et quicquid humo radicitus alitur ad figitur? Nam 5 et hoc genus rerum, quamvis non sentiat, dicitur vivere ac per hoc potest et mori, proinde etiam, cum vis adhibetur, occidi. Unde et apostolus, cum de hujus modi seminibus loqueretur: *Tu, inquit, quod seminas non vivificatur, nisi moriatur;* et 10 in psalmo scriptum est: *Occidit vites eorum in grandine.* Num igitur ob hoc, cum audimus: *Non occides,* virgultum vellere nefas ducimus et Manichaeorum errori insanissime adquiescimus? His igitur deliramentis remotis cum legimus: *Non oc-* 15 *cides,* si propterea non accipimus hoc dictum esse de fructibus, quia nullus eis sensus est, nec de irrationalibus animantibus, volatilibus natatilibus, ambulatilibus reptilibus quia nulla nobis ratione sociantur, quam non eis datum est nobiscum habere 20 communem (unde justissima ordinatione creatoris et vita et mors eorum nostris usibus subditur): restat ut de homine intellegamus, quod dictum est: *Non occides,* nec alterum ergo nec te. Neque enim qui se occidit aliud quam hominem occidit. 25

CAPUT XXII.

Quod numquam possit mors voluntaria ad magnitudinem animi pertinere.

Et quicumque hoc in se ipsis perpetraverunt,
 5 animi magnitudine fortasse mirandi, non sapientiae sanitate laudandi sunt. Quamquam si rationem diligentius consulas, ne ipsa quidem animi magnitudo recte nominatur, ubi quisque non valendo tolerare vel quaeque aspera vel aliena peccata se
 10 ipse interemerit. Magis enim mens infirma deprehenditur, quae ferre non potest vel duram sui corporis servitutem vel stultam vulgi opinionem, majorque animus merito dicendus est, qui vitam aerumnosam magis potest ferre quam fugere et
 15 humanum iudicium maximeque vulgare, quod plerumque caligine erroris involvitur, prae conscientiae luce ac puritate contemnere. Quam ob rem si magro animo fieri putandum est, cum sibi homo ingerit mortem, ille potus Cleombrotus in
 20 hac animi magnitudine reperitur, quem ferunt lecto Platonis libro, ubi de immortalitate animae disputavit, se praecipitem dedisse de muro atque ita ex hac vita emigrasse ad eam, quam cecidit esse meliorem. Nihil enim urgebat aut calamitatis
 25 aut criminis seu verum seu falsum, quod non valendo ferre se uferret; sed ad capessendam mortem atque ad hujus vitae suavia vincla rumpenda

sola adfuit animi magnitudo. Quod tamen magne
 potius factum esse quam bene testis ei esse po-
 tuit Plato ipse, quem legerat, qui profecto id prae-
 cipue potissimumque fecisset vel etiam praece-
 pisset, nisi ea mente, qua immortalitatem animae 5
 vidit, nequaquam faciendum, quin etiam prohiben-
 dum esse iudicasset.

At enim multi se interemerunt, ne in manus
 hostium pervenirent. Non modo quaerimus utrum
 sit factum, sed utrum fuerit faciendum. Sana 10
 quippe ratio etiam exemplis anteposenda est, cui
 quidem et exempla concordant, sed illa, quae
 tanto digniora sunt imitatione, quanto excellen-
 tiora pietate. Non fecerunt patriarchae, non prophe-
 tae, non apostoli, quia et ipse Dominus Christus, 15
 quando eos, si persecutionem paterentur, fugere
 admonuit de civitate in civitatem, potuit admo-
 nere ut sibi manus inferrent, ne in manus perse-
 quentium pervenirent. Porro si hoc ille non iussit
 aut monuit, ut eò modo sui ex hac vita emigra- 20
 rent, quibus migrantibus mansiones aeternas prae-
 paraturum esse se promisit, quaelibet exempla
 opponant gentes, quae ignorant Deum, manifestum
 est hoc non licere colentibus unum verum Deum.

CAPUT XXIV.

Quod in ea virtute, qua Regulus Catone praestantior fuit, multo magis emineant Christiani.

Nolunt autem isti, contra quos agimus, ut sanctum virum Iob, qui tam horrenda mala in sua carne perpeti maluit quam illata sibi morte omnibus carere cruciatibus, vel alios sanctos ex litteris nostris summa auctoritate celsissimis fideque dignissimis, qui captivitatem dominationemque hostium ferre quam sibi necem inferre maluerunt, Catoni praeferamus; sed ex litteris eorum eundem illum M. Catoni Regulum praeferam. Cato enim numquam Caesarem vicerat, qui victus dignatus est subjici et, ne subjiceretur, a se ipso elegit occidi: Regulus autem Poenos jam vicerat imperioque Romano Romanus imperator non ex civibus dolendam, sed ex hostibus laudandam victoriam reportaverat; ab eis tamen postea victus maluit eos ferre serviendo quam eis se auferre moriendo. Proinde servavit et sub Carthaginensium dominatione patientiam et in Romanorum dilectione constantiam, nec victum auferens corpus ab hostibus nec invictum animum a civibus. Nec quod se occidere noluit, vitae hujus amore fecit. Hoc probavit, cum causa promissi jurisque jurandi ad eosdem hostes, quos gravius in senatu verbis quam bello armis offenderat, sine ulla dubita-

tione remeavit. Tantus itaque vitae hujus con-
 temptor, cum saevientibus hostibus per quaslibet
 poenas eam finire quam se ipse perimere maluit,
 magnum scelus esse, si se homo interimat, procul
 dubio judicavit. Inter omnes suos laudabiles et vir- 5
 tutis insignibus illustres viros non proferunt Romani
 meliorem, quem neque felicitas corruperit, nam in
 tanta victoria mansit pauperrimus; nec infelicitas
 fregerit, nam ad tanta exitia revetit intrepidus.
 Porro si fortissimi et praeclarissimi viri terrenae 10
 patriae defensores deorumque licet falsorum, non
 tamen fallaces cultores. sed veracissimi etiam jura-
 tores, qui hostes victos more ac jure belli ferire
 potuerunt, hi ab hostibus victi se ipsos ferire no-
 luerunt et, cum mortem minime formidarent, vic- 15
 tores tamen dominos ferre quam eam sibi inferre
 maluerunt: quanto magis Christiani verum Deum
 colentes et supernae patriae suspirantes, ab hoc
 facinore temperabunt, si eos divina dispositio vel
 probandos vel emendandos ad tempus hostibus 20
 subjugaverit, quos in illa humilitate non deserit,
 qui propter eos tam humiliter altissimus venit,
 praesertim quos nullius militaris potestatis vel talis
 militiae jura constringunt ipsum hostem ferire su-
 peratum. Quis ergo tam malus error obrepit, ut 25
 homo se occidat, vel quia in eum peccavit, vel ne
 in eum peccet inimicus, cum vel peccatorem vel
 peccaturum ipsum occidere non audeat inimicum?

LIBER II.

CAPUT I.

De modo, qui necessitati disputationis adhibendus est.

Si rationi perspicuae veritatis infirmus humanae
 5 consuetudinis sensus non auderet obsistere, sed
 doctrinae salubri languorem suum tamquam medi-
 cinae subderet, donec divino adjutorio fide pie-
 tatis impetrante sanaretur, non multo sermone
 opus esset ad convincendum quemlibet venae opi-
 10 nationis errorem his, qui recte sentiunt et sensa
 verbis sufficientibus explicant. Nunc vero quoniam
 ille est major et taetrior insipientium morbus ani-
 morum, quo irrationabiles motus suos, etiam post
 rationem plene redditam, quanta homini ab ho-
 15 mine debetur, sive nimia caecitate, qua nec aperta
 cernuntur, sive obstinatissima pervicacia, qua et ea
 quae cernuntur non feruntur, tamquam ipsam ra-
 tionem veritatemque defendunt, fit necessitas co-
 piosius dicendi plerumque res claras, velut eas
 20 non spectantibus intuendas, sed quodam modo
 tangendas palpantibus et coniventibus offeramus.
 Et tamen quis disceptandi finis erit et loquendi
 modus, si respondendum esse respondentibus sem-
 per existimemus? Nam qui vel non possunt intel-
 25 legere quod dicitur, vel tam duri sunt adversitate
 mentis, ut, etiamsi intellexerint, non oboediant,

respondent, ut scriptum est, et loquuntur iniquitatem atque infatigabiliter vani sunt. Quorum dicta contraria si totiens velimus refellere, quotiens obnixa fronte statuerint non cogitare quid dicant, dum quocumque modo nostris disputationibus contradicant, quam sit infinitum et aerumnosum et infructuosum vides. Quam ob rem nec te ipsum, mi fili Marcelline, nec alios, quibus hic labor noster in Christi caritate utiliter ac liberaliter servit, tales meorum scriptorum velim iudices, qui responsionem semper desiderent, cum his quae leguntur audierint aliquid contradici, ne fiant similes earum muliercularum, quas commemorat apostolus *semper discentes et numquam ad veritatis scientiam pervenientes.*

CAPUT III.

De assumenda historia, qua ostendatur, quae mala acciderint Romanis, cum deos colerent, antequam religio Christiana oberesceret.

Memento autem me ista commemorantem adhuc contra imperitos agere, ex quorum imperitia illud quoque ortum est vulgare proverbium: Pluvia defit, causa Christiani sunt. Nam qui eorum studiis liberalibus instituti amant historiam, facillime ista nouerunt; sed ut nobis ineruditorum turbas infestissimas reddant, se nosse dissimulant atque

hoc apud vulgus confirmare nituntur, clades, quibus per certa intervalla locorum et temporum genus humanum oportet affligi, causa accidere nominis Christiani, quod contra deos suos ingenti
 5 fama et praeclarissima celebritate per cuncta diffunditur. Recolant ergo nobiscum, antequam Christus venisset in carne, antequam ejus nomen ea, cui frustra invident, gloria populis innotesceret, quibus calamitatibus res Romanae multipliciter varieque contritae sint, et in his defendant, si possunt, deos suos, si propterea coluntur, ne ista mala patiantur cultores eorum; quorum si quid nunc passi fuerint, nobis imputandum esse contendunt. Cur enim ea, quae dicturus sum, per
 10 misserunt accidere cultoribus suis, antequam eos declaratum Christi nomen offenderet eorumque sacrificia prohiberet?

CAPUT XVIII.

Quae de moribus Romanorum aut metu compressis aut securitate resolutis Sallustii prodat historia.

Itaque habebō modum et ipsum Sallustium testem potius adhibebo, qui cum in laude Romanorum dixisset, unde nobis iste sermo ortus est: «Jus bonumque apud eos non legibus magis quam
 25 natura valebat», praedicans illud tempus, quo expulsis regibus incredibiliter civitas brevi aetatis

spatio plurimum crevit, idem tamen in primo hi-
 storiae suae libro atque ipso ejus exordio fatetur
 etiam tunc, cum ad consules a regibus esset tran-
 slata res publica, post parvum intervallum inju-
 rias validiorum et ob eas discessionem plebis a 5
 patribus aliasque in Urbe dissensiones fuisse. Nam
 cum optimis moribus et maxima concordia po-
 pulum Romanum inter secundum et postremum
 bellum Carthaginiense commemorasset egisse cau-
 samque hujus boni non amorem justitiae, sed 10
 stante Carthagine metum pacis infidae fuisse dixis-
 set (unde et Nasica ille ad reprimendam nequi-
 tiam servandosque istos mores optimos, ut metu
 vitia cohiberentur, Carthaginem nolebat everti):
 continuo subjecit idem Sallustius et ait: «At 15
 discordia et avaritia atque ambitio et cetera
 secundis rebus oriri sueta mala post Cartha-
 ginis excidium maxime aucta sunt», ut intelle-
 geremus etiam antea et oriri solere et augeri. Unde
 subnectens cur hoc dixerit: «Nam injuriae, inquit, 20
 validiorum et ob eas discessio plebis a patribus
 aliaeque dissensiones domi fuere jam inde a princi-
 pio, neque amplius quam regibus exactis, dum me-
 tus a Tarquinio et bellum grave cum Etruria positum
 est, aequo et modesto jure agitatam». Vides quem ad 25
 modum etiam illo brevi tempore, ut regibus exactis,
 id est ejectis, aliquantum aequo et modesto jure age-
 retur, metum dixit fuisse causam, quoniam metue-
 batur bellum, quod rex Tarquinius regno atque Urbe

pius Etruscis sociatus contra Romanos gerebat.
 Attende itaque quid deinde contexat: «Dein, in-
 quit, servili imperio patres plebem exercere, de
 vita atque tergo regio more consulere, agro pellere
 5 et ceteris expertibus soli in imperio agere. Quibus
 saevitiis et maxime faenore oppressa plebs cum
 assiduis bellis tributum et militiam simul toleraret,
 armata montem sacrum atque Aventinum insedit,
 tumque tribunos plebis et alia jura sibi paravit.
 10 Discordiarum et certaminis utrimque finis fuit se-
 cundum Punicum bellum». Cernis ex quo tempore,
 id est parvo intervallo post reges exactos, quales
 Romani fuerint, de quibus ait: «Jus bonumque
 apud eos non legibus magis quam natura valebat».

15 Porro si illa tempora talia reperiuntur, quibus
 pulcherrima atque optima fuisse praedicatur Ro-
 mana res publica, qui jam de consequenti aetate
 dicendum aut cogitandum arbitramur, cum «pau-
 latim mutata, ut ejusdem historici verbis utar, ex-
 20 pulcherrima atque optima pessima ac flagitiosis-
 sima facta est», post Carthaginis videlicet, ut
 commemoravit, excidium? Quae tempora ipse
 Sallustius quem ad modum breviter recolat et
 describat, in ejus historia legi potest; quantis malis
 25 morum, quae secundis rebus exorta sunt, usque
 ad bella civilia demonstrat esse perventum. «Ex
 quo tempore, ut ait, majorum mores non paula-
 tim ut antea, sed torrentis modo praecipitati, adeo
 juvenus luxu atque avaritia corrupta, ut merito

dicatur genitos esse, qui neque ipsi habent res familiares neque alios pati». Dicitur plura Sallustius de Sullae vitiis ceteraque re publica, et alii scriptores in haec consentiunt quamvis eloquio multum impari.

5

Cernis tamen, ut opinor, et quisquis adverterit, facillime perspicit, colluvie morum pessimorum quo illa civitas prolapsa fuerit ante nostri superni regis adventum. Haec enim gesta sunt non solum antequam Christus in carne praesens docere coepisset, 10
verum etiam antequam de virgine natus esset. Cum igitur tot et tanta mala temporum illorum vel tolerabiliora superius, vel post eversam Carthaginem intoleranda et horrenda diis suis imputare non audeant, opiniones humanis mentibus, unde talia 15
vitia silvescerent, astutia maligna inserentibus: cum mala praesentia Christo imputant, qui doctrina saluberrima et falsos ac fallaces deos colivetat et istas hominum noxias flagitiosasque cupiditates divina auctoritate detestans atque condem- 20
nans his malis tabescenti ac labenti mundo ubique familiam suam sensim subtrahit, qua condant aeternam et non plausu vanitatis, sed iudicio veritatis gloriosissimam civitatem?

CAPUT XXVIII.

De Christianae religionis salubritate.

Ab istarum immundissimarum potestatum tartareo jugo et societate poenali erui per Christi
5 nomen homines et in lucem saluberimae pietatis
ab illa perniciosissimae impietatis nocte transferri
queruntur et murmurant iniqui et ingrati et illo
nefario spiritu altius obstrictiusque possessi, quia
populi confluunt ad ecclesiam casta celebritate, ho-
10 nesta utriusque sexus discretionem, ubi audiant
quam bene hic ad tempus vivere debeant, ut post
hanc vitam beate semperque vivere mereantur,
ubi sancta scriptura justitiaeque doctrina de supe-
riore loco in conspectu omnium personante et qui
15 faciunt audiant ad praemium, et qui non faciunt
audiant ad iudicium. Quod etsi veniunt quidam
talium praeceptorum irrisores, omnis eorum petu-
lantia aut repentina mutatione deponitur, aut ti-
more vel pudore comprimitur. Nihil enim eis turpe
20 ac flagitiosum spectandum imitandumque propo-
nitur, ubi veri Dei aut praecepta insinuantur aut
miracula narrantur, aut dona laudantur aut bene-
ficia postulantur.

CAPUT XXIX.

De abjiciendo cultu deorum cohortatio ad Romanos.

Haec potius concupisce, o indoles Romana laudabilis, o progenies Regulurum, Scaevolarum, Scipionum, Fabriciorum; haec potius concupisce, haec 5 ab illa turpissima vanitate et fallacissima daemonum malignitate discerne. Si quid in te laudabile naturaliter eminet, non nisi vera pietate purgatur atque perficitur, impietate autem disperditur et punitur. Nunc jam elige quid sequaris, ut non in 10 te, sed in Deo vero sine ullo errore lauderis. Tunc enim tibi gloria popularis adfuit, sed occulto divinae providentiae iudicio vera religio quam eligeres defuit. Expergiscere, dies est, sicut experrecta es in quibusdam, de quorum virtute perfecta 15 et pro fide vera etiam passionibus gloriamur, qui usquequaque adversus potestates inimicissimas confligentes easque fortiter moriendo vincentes sanguine nobis hanc patriam peperere suo. Ad quam patriam te invitamus et exhortamur, ut ejus adjiciaris 20 numero civium, cujus quodam modo asyllum est vera remissio peccatorum. Non audias degeneres tuos Christo Christianisve detrahentes et accusantes velut tempora mala, cum quaerant tempora, quibus non sit quieta vita, sed potius 25 secura nequitia. Haec tibi numquam nec pro terrena patria placuerunt. Nunc jam caelestem arripe, pro qua

numero sanctarum caelestium potestatum, cum
 homines, per quos eadem aguntur obsequia, non
 putasti habendos in numero qualiumcumque civium
 Romanorum? Incomparabiliter superna est civitas
 clarior, ubi victoria veritas, ubi dignitas sanctitas, 5
 ubi pax felicitas, ubi vita aeternitas. Multo minus
 habet in sua societate tales deos, si tu in tua
 tales homines habere erubuisti. Proinde si ad bea-
 tam pervenire desideras civitatem, devita daemo-
 num societatem. Indigne ab honestis coluntur, qui 10
 per turpes placantur. Sic isti a tua pietate remo-
 veantur purgatione Christiana, quo modo illi a tua
 dignitate remoti sunt notatione censoria. De bonis
 autem carnalibus, quibus solis mali perfrui volunt,
 et de malis carnalibus, quae sola perpeti nolunt, 15
 quod neque in his habeant quam putantur habere
 isti daemones potestatem (quamquam si haberent,
 deberemus potius etiam ista contemnere, quam
 propter ista illos colere et eos colendo ad illa,
 quae nobis invident, pervenire non posse), — ta 20
 men nec in istis eos hoc valere, quod hi putant,
 qui propter haec eos coli oportere contendunt, de-
 inceps videbimus, ut hic sit hujus voluminis modus.

LIBER III.

CAPUT I.

**De adversitatibus, quas soli mali metuunt et quas
semper passus est mundus, cum deos coleret.**

5 Jam satis dictum arbitror de morum malis et
animorum, quae praecipue cavenda sunt, nihil deos
falsos populo cultori suo, quo minus eorum ma-
lorum aggere premeretur, subvenire curasse, sed
potius, ut maxime premeretur, egisse. Nunc de
10 illis malis video dicendum, quae sola isti perpeti
nolunt, qualia sunt fames morbus, bellum exspo-
liatio, captivitas trucidatio, et si qua similia jam
in primo libro commemoravimus. Haec enim sola
mali deputant mala, quae non faciunt malos; nec
15 erubescunt inter bona, quae laudant, ipsi mali
esse qui laudant, magisque stomachantur, si villam
malam habeant, quam si vitam, quasi hoc sit
hominis maximum bonum, habere bona omnia
praeter se ipsum. Sed neque talia mala, quae isti
20 sola formidant, dii eorum, quando ab eis libere
colebantur, ne illis acciderent obstiterunt. Cum enim
variis per diversa temporibus ante adventum Re-
demptoris nostri innumerabilibus nonnullisque etiam
incredibilibus cladibus genus contereretur humanum
25 quos alios quam istos deos mundus colebat, excepto
uno populo Hebraeo et quibusdam extra ipsum po-

pulum ubicumque gratia divina digni occultissimo atque justissimo Dei iudicio fuerunt? Verum ne nimium longum faciam, tacebo aliarum usquequaque gentium mala gravissima: quod ad Romam pertinet Romanumque imperium tantum loquar, id est ad ipsam proprie civitatem et quaecumque illi terrarum vel societate conjunctae vel condicione subjectae sunt, quae sint perpressae ante adventum Christi, cum jam ad ejus quasi corpus rei publicae pertinerent. 5

CAPUT XI.

10

De simulacro Cumani Apollinis, cujus fletus creditus est cladem Graecorum, quibus opitulari non poterat, indicare.

Neque enim aliunde Apollo ille Cumanus, cum adversus Achivos regemque Aristonicum bellaretur, quadriduo flevisse nuntiatus est; quo prodigio haruspices territi cum id simulacrum in mare putavissent esse projiciendum, Cumani senes intercesserunt atque retulerunt tale prodigium et Antiochi et Persis bello in eodem apparuisse figmento, et quia Romanis feliciter provenisset, ex senatus consulto eidem Apollini suo dona esse missa testati sunt. Tunc velut peritiores acciti haruspices responderunt simulacri Apollinis fletum ideo prospectum esse Romanis, quoniam Cumana colonia Graeca 25

esset, suisque terris, unde accitus esset, id est ipsi Graeciae, luctum et cladem Apollinem significasse plorantem. Deinde mox regem Aristonicum victum et captum esse nuntiatum est, quem vinci utique

5 Apollo nolebat et dolebat et hoc sui lapidis etiam lacrimis indicabat. Unde non usquequaque incongrue quamvis fabulosis, tamen veritati similibus mores daemonum describuntur carminibus poetarum. Nam Camillam Diana doluit apud Vergilium

10 et Pallantem moriturum Hercules fleuit. Hinc fortassis et Numa Pompilius pace abundans, sed quodante nesciens nec requirens, cum cogitaret otiosus, quibusnam diis tuendam Romanam salutem regnumque committeret, nec verum illum atque

15 omnipotentem summum Deum curare opinaretur ista terrena, atque recoleret Trojanos deos, quos Aeneas advexerat, neque Trojanum neque Lavinienae ab ipso Aenea conditum regnum diu conservare potuisse: alios providendos existimavit, quos

20 illis prioribus, qui sive cum Romulo jam Romam transierant, sive quandoque Alba eversa fuerant transitori, vel tamquam fugitivis custodes adhiberet vel tamquam invalidis adjuutores.

CAPUT XVIII.

Quantae clades Romanos sub bellis Punicis triverint frustra deorum praesidiis expetitis.

Jam vero Punicis bellis, cum inter utrumque imperium victoria diu anceps atque incerta penderet populique duo praevalidi impetus in alterutrum fortissimos et opulentissimos agerent, quot minutiora regna contrita sunt! quae urbes amplae nobilesque deletae, quot afflictae quot perditae civitates! Quam longe lateque tot regiones terraeque vestatae sunt! Quotiens victi hinc atque inde victores! Quid hominum consumptum est vel pugnatum militum vel ab armis vacantium populorum! Quanta vis navium marinis etiam proeliis oppressa et diversarum tempestatum varietate submersa est! Si enarrare vel commemorare conemur, nihil aliud quam scriptores etiam nos erimus historiae. Tunc magno metu perturbata Romana civitas ad remedia vana et ridenda currebat. Instaurati sunt ex auctoritate librorum Sibyllinorum ludi saeculares, quorum celebritas inter centum annos fuerat instituta felicioribusque temporibus memoria negligente perierat. Renovarunt etiam pontifices ludos sacros inferis et ipsos abolitos annis retrorsum melioribus. Nimirum ergo, quando renovati sunt, tanta copia morientium ditatos inferos etiam ludere delectabat, cum profecto miseri homines ipsa ra-

bida bella et cruentas animositates funereasque hinc atque inde victorias magnos agerent ludos daemonum et opimas epulas inferorum. Nihil sane, miserabilius primo Punico bello accidit, quam quod
 5 ita Romani victi sunt, ut etiam Regulus ille caperetur, cujus in primo et in altero libro mentionem fecimus, vir plane magnus et victor antea domitorque Poenorum, qui etiam ipsum primum bellum Punicum confecisset, nisi aviditate nimia
 10 laudis et gloriae duriores condiciones, quam ferre possent, fessis Carthaginiensibus imperasset. Illius viri et captivitas inopinatissima et servitus indignissima, et juratio fidelissima et mors crudelissima si deos illos non cogit erubescere, verum est quod
 15 aerei sunt et non habent sanguinem.

Nec mala illo tempore gravissima intra moenia defuerunt. Nam exundante nimis ultra morem fluvio Tiberino paene omnia urbis plana subversa sunt, aliis impetu quasi torrentis impulsis, aliis velut
 20 stagno diuturno madefactis atque sublapsis. Istam deinde pestem ignis perniciosior subsecutus est, qui correptis circa forum quibusque celsioribus etiam templo Vestae suo familiarissimo non pepercit, ubi ei veluti vitam perpetuam diligentissima
 25 substitutione lignorum non tam honoratae quam damnatae virgines donare consueverant. Tum vero illic ignis non tantum vivebat, sed etiam saeviebat. Cujus impetu exterritae virgines sacra illa fatalia, quae jam tres, in quibus fuerant, presserant civi-

tates, cum ab illo incendio liberare non possent. Mettelus pontifex suae quodam modo salutis oblitus irruens ea semiustus abripuit. Neque enim vel ipsum ignis agnovit, aut vero erat ibi numen, quod non etiam, si fuisset, fugisset. Homo igitur potius 5 sacris Vestae quam illa homini prodesse potuerunt. Si autem a se ipsis ignem non repellebant, civitatem, cujus salutem tueri putabantur, quid contra illas aquas flammisque poterant adjuvare? sicut etiam res ipsa nihil ea prorsus potuisse patefecit. 10 Haec istis nequaquam objicerentur a nobis, si illa sacra dicerent non tuendis his bonis temporalibus instituta, sed significandis aeternis, et ideo, cum ea, quod corporalia visibiliaque essent, perire contingeret, nihil his rebus minui, propter quas fuerant 15 instituta, et posse ad eosdem usus denuo reparari. Nunc vero caecitate mirabili eis sacris, quae perire possent, fieri potuisse existimant, ut salus terrena et temporalis felicitas civitatis perire non posset. Proinde cum illis etiam manentibus sacris 20 vel salutis contritio vel infelicitas irruisse monstratur, mutare sententiam, quam defendere nequeunt, erubescunt.

CAPUT XXVI.

**De diversis generibus belli, quae post conditam
aedem Concordiae sunt secuta.**

Praeclaram vero seditionis obstaculum aedem
 5 Concordiae, testem caedis suppliciique Gracchorum, contionantibus opponendam putarunt. Quantum ex hoc profecerint, indicant secuta pejora. Laborarunt enim deinceps contionatores non exemplum devitare Gracchorum, sed superare propositum,
 10 Lucius Saturninus tribunus plebis et G. Servilius praetor et multo post M. Drusus, quorum omnium seditionibus caedes primo jam tunc gravissimae, deinde socialia bella exarserunt, quibus Italia vehementer afflicta et ad vastitatem
 15 mirabilem desertionemque perducta est. Bellum deinde servile successit et bella civilia. Quae proelia commissa sunt, quid sanguinis fusum, ut omnes fere Italiae gentes, quibus Romanum maxime prae-
 pollebat imperium, tamquam saeva barbaries do-
 20 marentur! Jam ex paucissimis, hoc est minus quam septuaginta, gladiatoribus quem ad modum bellum servile contractum sit, ad quantum numerum et quam acrem ferocemque pervenerit, quos ille numerus imperatores populi Romani superaverit, quas
 25 et quo modo civitates regionesque vastaverit, vix qui historiam conscripserunt satis explicare poterunt. Neque id solum fuit servile bellum, sed

et Macedoniam provinciam prius servitia depopulata sunt et deinde Siciliam oramque maritimam. Quanta etiam et quam horrenda commiserint primo latrocinia, deinde valida bella piratarum, quis pro magnitudine rerum valeat eloqui? 5

CAPUT XXX.

De conexione bellorum, quae adventum Christi plurima et gravissima praecesserunt.

Qua igitur fronte quo corde, qua impudentia qua insipientia vel potius amentia illa diis suis non 10 imputant, et haec nostro imputant Christo? Cruelia bella civilia, omnibus bellis hostilibus, auctoribus etiam eorum fatentibus, amariora, quibus illa res publica nec afflicta, sed omnino perdita 15 iudicata est, longe ante adventum Christi exorta sunt, et sceleratarum concatenatione causarum a bello Mariano atque Sullano ad bella Sertorii et Catilinae (quorum a Sulla fuerat ille proscriptus, ille nutritus), inde ad Lepidi et Catuli bellum (quorum alter gesta Sullana rescindere, alter de- 20 fendere cupiebat), inde ad Pompei et Caesaris (quorum Pompejus sectator Sullae fuerat ejusque potentiam vel aequaverat vel jam etiam superaverat; Caesar autem Pompei potentiam non ferebat, sed quia non habebat, quam tamen illo victo 25 interfectoque transcendit), hinc ad alium Caesa-

rem, qui post Augustus appellatus est, pervenerunt, quo imperante natus est Christus. Nam et ipse Augustus cum multis gessit bella civilia, et in eis etiam multi clarissimi viri perierunt, inter
5 quos et Cicero, ille disertus artifex regendae rei publicae. Pompei quippe victorem Gaium Caesarem, qui victoriam civilem clementer exercuit suisque adversariis vitam dignitatemque donavit, tamquam regni appetitorem quorundam nobilium
10 conjuratorio senatorum velut pro rei publicae libertate in ipsa curia trucidavit. Hujus deinde potentiam multum moribus dispar vitiisque omnibus inquinatus atque corruptus affectare videbatur Antonius, cui vehementer pro eadem illa velut patriae libertate Cicero resistebat. Tunc emerserat
15 mirabilis indolis adolescens ille alius Caesar, illius Gai Caesaris filius adoptivus, qui, ut dixi, postea est appellatus Augustus. Huic adolescenti Caesari, ut ejus potentia contra Antonium nutriretur, Cicero favebat, sperans eum depulsa et oppressa
20 Antonii dominatione instauraturum rei publicae libertatem, usque adeo caecus atque improvidus futurorum, ut ille ipse juvenis, cujus dignitatem ac potestatem fovebat, et eundem Ciceronem occidendum Antonio quadam quasi concordiae pactione permitteret et ipsam libertatem rei publicae,
25 pro qua multum ille clamaverat, ditioni propriae subjugaret.

CAPUT XXXI.

**Quam impudenter praesentia incommoda Christo
imputent, qui deos colere non sinuntur, cum tantae
elades eo tempore quo colebantur extiterint.**

Deos suos accusent de tantis malis, qui Christo 5
nostro ingrati sunt de tantis bonis. Certe quando
illa mala fiebant, calebant arae numinum Sabaeo
thure sertisque recentibus halabant, clarebant sa-
cerdotia, fana renidebant, sacrificabatur ludebatur
furebatur in templis, quando passim tantus civium 10
sanguis a civibus non modo in ceteris locis, ve-
rum inter ipsa quoque deorum altaria fundebatur.
Non elegit templum, quo confugeret Tullius, quia
frustra elegerat Mucius. Hi vero qui multo indig-
nius insultant temporibus Christianis, aut ad loca 15
Christo dicatissima confugerunt, aut illuc eos ut
viverent etiam ipsi barbari deduxerunt. Illud scio
et hoc mecum, quisquis sine studio partium judi-
cat, facillime agnoscit (ut omittam cetera quae
multa commemoravi et alia multo plura quae 20
commemorare longum putavi): si humanum genus
ante bella Punica Christianam reciperet disciplinam
et consequeretur rerum tanta vastatio, quanta illis
bellis Europam Africamque contrivit, nullus talium,
quales nunc patimur, nisi Christianae religioni mala 25
illa tribuisset. Multo autem minus eorum voces
tolerarentur, quantum attinet ad Romanos, si Chri-

stanae religionis receptionem et diffamationem vel
 irruptio illa Gallorum vel Tiberini fluminis igni-
 umque illa depopulatio vel, quod cuncta mala
 praecedit, bella illa civilia sequerentur. Mala etiam
 5 alia, quae usque adeo incredibiliter acciderunt, ut
 inter prodigia numerarentur, si Christianis tempo-
 ribus accidissent, quibus ea nisi Christianis homi-
 nibus tamquam crimina objicerent? Omitto quippe
 illa, quae magis fuerunt mira quam noxia, boves
 10 locutos, volasse serpentes. et cetera hujus modi,
 quae in eorum libris non fabulosis, sed historicis,
 seu vera seu falsa sint, non inferunt hominibus
 perniciem, sed stuporem. Sed cum pluit terra,
 cum pluit creta, cum pluit lapidibus (non ut grando
 15 appellari solet hoc nomine, sed omnino lapidibus),
 haec profecto etiam graviter laedere potuerunt.
 Legimus apud eos Aetnaeis ignibus ab ipso montis
 vertice usque ad litus proximum decurrentibus
 ita mare ferbuisse, ut rupes uererentur, ut pi-
 20 ces navium solverentur. Hoc utique non leviter
 noxium fuit. quamvis increduloiliter mirum. Eodem
 rursus aestu ignium tanta vi favillae scripserunt
 oppletam esse Siciliam, ut Catinensis urbis tecta
 obruta et pressa dirueret; qua calamitate permoti
 25 misericorditer ejusdem anni tributum ei relaxavere
 Romani. Lucustarum etiam in Africa multitudinem
 prodigii similem fuisse, cum jam esset populi Ro-
 mani provincia, litteris mandaverunt; consumptis
 enim fructibus foliisque lignorum ingenti atque

inaestimabili nube in mare dicunt esse dejectam; qua mortua redditaque littoribus atque hinc aere corrupto tantam ortam pestilentiam, ut in solo regno Masinissae octingenta hominum milia perisse referantur et multo amplius in terris littoribus 5 proximis. Tunc Uticae ex triginta milibus juniorum, quae ibi erant, decem milia remansisse confirmant. Talis itaque vanitas qualem ferimus eique respondere compellimur, quid horum non Christianae religioni tribueret, si temporibus Chri- 10 stianis videret? Et tamen diis suis ista non tribuunt, quorum cultum ideo requirunt, ne ista vel minora patiantur, cum ea majora pertulerint a quibus antea colebantur.

LIBER IV.

15

CAPUT II.

De his, quae libro secundo et tertio continentur.

Promiseramus ergo quaedam nos esse dicturos adversus eos, qui Romanae rei publicae clades in religionem nostram referunt, et commemoraturos 20 quaecumque et quantacumque occurrere potuissent vel satis esse viderentur mala, quae illa civitas pertulit vel ad ejus imperium provinciae pertinentes, antequam eorum sacrificia prohibita fuissent; quae omnia procul dubio nobis tribuerent, 25

si jam vel illis clareret nostra religio vel ita eos
 a sacris sacrilegis prohiberet. Haec in secundo et
 tertio libro satis, quantum existimo, absolvimus
 in secundo agentes de malis morum, quae mala
 5 vel sola vel maxima deputanda sunt, in tertio
 autem de his malis, quae stulti sola perpeti ex-
 horrent, corporis videlicet externarumque rerum,
 quae plerumque patiuntur et boni; illa vero mala
 non dico patienter, sed libenter habent, quibus
 10 ipsi fiunt mali. Et quam pauca dixi de sola ipsa
 civitate atque ejus imperio! nec inde omnia usque
 ad Caesarem Augustum. Quid, si commemorare
 voluissem et exaggerare illa mala, quae non sibi
 invicem homines faciunt, sicut sunt vastationes
 15 eversionesque bellantum, sed ex ipsius mundi ele-
 mentis terrenis accidunt rebus, quae uno loco
 Apuleius breviter stringit in eo libello quem de
 mundo scripsit, terrena omnia dicens mutationes,
 conversiones et interitus habere? Namque immodicis
 20 tremoribus terrarum, ut verbis ejus utar, dissiluisse
 humum et interceptas urbes cum populis dicit; ab-
 ruptis etiam imbribus prolutas totas esse regiones;
 illas etiam, quae prius fuerant continentes, hospitibus
 atque advenis fluctibus insulatas aliasque desidia ma-
 25 ris pedestri accessu pervias factas; ventis ac procellis
 eversas esse civitates; incendia de nubibus emi-
 casse, quibus Orientis regiones conflagratae perie-
 runt, et in Occidentis plagis scaturrigines quasdam
 ac proluviones eas dem strages dedisse; sic ex Aet-

nae verticibus quondam effusis crateribus divino
 incendio per declivia torrentis vice flammaram flu-
 mina cucurisse. Si haec atque hujus modi, quae
 habet historia, unde possem, colligere voluissem,
 quando finissem? quae illis temporibus evenerunt, 5
 antequam Christi nomen ulla istorum vana et ve-
 rae saluti perniciose comprimeret. Promiseram e-
 tiam me demonstraturum, quos eorum mores
 et quam ob causam Deus verus ad augendum
 imperium adjuvare dignatus est, in cujus potestate 10
 sunt regna omnia, quamque nihil eos adjuverint
 hi, quos deos putant, et potius quantum deci-
 piendo et fallendo necuerint: unde nunc mihi vi-
 deo esse dicendum, et magis de incrementis im-
 perii Romani. Nam de noxia fallacia daemonum, 15
 quos velot deos colebant, quantum malorum in-
 vexerit moribus eorum, in secundo maxime libro
 non pauca jam dicta sunt. Per omnes autem ab-
 solutos tres libros, ubi opportunum visum est,
 commendavimus, etiam in ipsis bellicis malis quan- 20
 tum solaciorum Deus per Christi nomen, cui tan-
 tum honoris barbari detulerunt praeter bellorum
 morem, bonis malisque contulerit, quo modo *qui*
facit solem suum oriri super bonos et malos et
pluit super justos et injustos. 25

CAPUT III.

An latitudo imperii, quae non nisi bellis acquiritur, in bonis sive sapientium habenda sit sive felicitum.

Jam itaque videamus, quale sit quod tantam
 5 latitudinem ac diuturnitatem imperii Romani illis
 diis audent tribuere, quos etiam per turpium ludorum obsequia et per turpium hominum ministeria se honeste coluisse contendunt. Quamquam prius vellem paululum inquirere, quae sit ratio, quae
 10 prudentia, cum hominum felicitatem non possis ostendere, semper in bellicis cladibus et in sanguine civili vel hostili, tamen humano cum tenebroso timore et cruenta cupiditate versantium, ut vitrea laetitia comparetur fragiliter splendida, cui timeatur
 15 horribilius ne repente frangatur, de imperii latitudine ac magnitudine velle gloriari. Hoc ut facilius dijudicetur, non vanescamus inani ventositate jactati atque obtundamus intentionis aciem altisonis vocabulis rerum, cum audimus populos
 20 regna provincias; sed duos constituamus homines (nam singulus quisque homo, ut in sermone una littera, ita quasi elementum est civitatis et regni, quantalibet terrarum occupatione latissimi), quorum duorum hominum unum pauperem vel potius me
 25 diocrem, alium praedivitem cogitemus; sed divitem timoribus anxium, maeroribus tabescentem, cupiditate flagrantem, numquam securum, semper

inquietum, perpetuis inimicitiarum contentionibus
anhelantem, augmentem sane his miseriis patrimo-
nium suum in immensum modum atque illis aug-
mentis curas quoque amarissimas aggerantem;
mediocrem vero illum re familiari parva atque 5
succincta sibi sufficientem, carissimum suis, cum
cognatis vicinis amicis dulcissima pace gaudentem,
pietate religiosum, benignum mente, sanum cor-
pore, vita parcum, moribus castum, conscientia
securum. Nescio utrum quisquam ita desipiat, ut 10
audeat dubitare quem praeferat. Ut ergo in his
duobus hominibus, ita in duabus familiis, ita in
duobus populis, ita in duobus regnis regula se-
quitur aequitatis, qua vigilanter adhibita si nostra
intentio corrigatur, facillime videbimus ubi habitat 15
vanitas et ubi felicitas. Quapropter si verus Deus
colatur eique sacris veracibus et bonis moribus
serviatur, utile est ut boni longe lateque diu re-
gnent; neque hoc tam ipsis quam illis utile est,
quibus regnant. Nam quantum ad ipsos pertinet, 20
pietas et probitas eorum, quae magna Dei dona
sunt, sufficit eis ad veram felicitatem, qua et ista
vita bene agatur et postea percipiatur aeterna. In
hac ergo terra regnum bonorum non tam illis prae-
statur quam rebus humanis; malorum vero regnum 25
magis regnantibus nocet, qui suos animos vastant
scelerum majore licentia; his autem, qui eis ser-
viendo subduntur, non nocet nisi propria iniquitas.
Nam justis quidquid malorum ab iniquis dominis

irrogatur, non est poena criminis, sed virtutis examen. Proinde bonus etiamsi serviat, liber est; malus autem etiamsi regnet, servus est, nec unius hominis, sed, quod est gravius, tot dominorum, 5 quot vitiorum. De quibus vitiis cum ageret scriptura divina: *A quo enim quis, inquit devictus est, huic et servus addictus est.*

CAPUT IV.

Quam similia sint latrociniis regna absque justitia.

10 Remota itaque justitia quid sunt regna nisi magna latrocinia? quia et latrocinia quid sunt nisi parva regna? Manus et ipsa hominum est, imperio principis regitur, pacto societatis astringitur, placiti lege praeda dividitur. Hoc malum si in tantum perdi- 15 torum hominum accessibus crescit, ut et loca teneat sedes constituat, civitates occupet populos subjuget, evidentius regni nomen assumit, quod ei jam in manifesto confert non dempta cupiditas, sed addita impunitas. Eleganter enim et veraciter 20 Alexandro illi Magno quidam comprehensus pirata respondit. Nam cum idem rex hominem interrogasset, quid ei videretur, ut mare infestaret, ille libera contumacia; Quod tibi, inquit, ut orbem terrarum; sed quia id ego exiguo navigio facio, latro 25 vocor; quia tu magna classe, imperator.

CAPUT VIII.

Quorum deorum praesidio putent Romani imperium suum auctum atque servatum, cum singulis vix singularum rerum tuitionem committendam esse crediderint.

5

Deinde quaeramus, si placet, ex tanta deorum turba, quam Romani colebant, quem potissimum vel quos deos credant illud imperium dilatasse atque servasse. Neque enim in hoc tam praeclearo opere et tantae plenissimo dignitatis audent aliquas partes deae Cluacinae tribuere aut Voluptiae, quae a voluptate appellata est, aut Vaticano, qui infantum vagitibus praesidet, aut Cuninae, quae cunas eorum administrat. Quando autem possunt uno loco libri hujus commemorari omnia nomina deorum et dearum, quae illi grandibus voluminibus vix comprehendere potuerunt singulis rebus propria dispertientes officia numinum? Nec agrorum munus uni alicui deo committendum arbitrati sunt, sed rura deae Rusinae. juga montium deo Jugatino; collibus deam Collatinam, vallibus Valloniam praefecerunt. Nec saltem potuerunt unam Segetiam talem invenire, cui semel segetes commendant, sed sata frumenta, quamdiu sub terra essent, praepositam voluerunt habere deam Sejam; cum vero jam essent super terram et segetem facerent, deam Segetiam; frumentis vero collectis

25

atque reconditis, ut tuto servarentur, deam Tu-
 tilinam praeposuerunt. Qui non sufficere videretur
 illa Segetia, quamdiu seges ab initiis herbidis usque
 ad aristas aridas perveniret? Non tamen satis fuit
 5 hominibus deorum multitudinem amantibus, ut
 anima misera daemoniorum turbae prostitueretur,
 unius Dei veri castum dedignata complexum.
 Praefecerunt ergo Proserpinam frumentis germi-
 nantibus, geniculis nodisque culmorum deum No-
 10 dutum, involumentis folliculorum deam Voluti-
 nam; cum folliculi patescunt, ut spica exeat,
 deam Patelanam, cum segetes novis aristis ae-
 quantur, quia veteres aequare hostire dixerunt,
 deam Hostilinam; florentibus frumentis deam Flo-
 15 ram, lactescentibus deum Lacturnum, maturescen-
 tibus deam Matutam; cum runcantur, id est a terra
 auferuntur, deam Runcinam. Nec omnia comme-
 moro, quia me piget quod illos non pudet. Haec
 autem paucissima ideo dixi, ut intellegeretur nullo
 20 modo eos dicere audere ista numina imperium
 constituisse auxisse conservasse Romanum, quae
 ita suis quaeque adhibebantur officiis, ut nihil
 universum uni alicui crederetur. Quando ergo Se-
 getia curaret imperium, cui curam gerere simul
 25 et segetibus et arboribus non licebat? Quando de
 armis Cunina cogitaret, cujus praepositura parvu-
 lorum cunas non permittebatur excedere? Quando
 Nodutus adjuvaret in bello, qui nec ad folliculum
 spicae, sed tantum ad nodum geniculi pertinebat?

Unum quisque domui suae ponit ostiarium, et quia homo est, omnino sufficit: tres deos isti posuerunt, Forculum foribus, Cardeam cardini, Limentinum limini. Ita non poterat Forculus simul et cardinem limenque servare.

5

CAPUT XXIV.

Qua ratione defendant pagani, quod inter deos colant ipsa dona divina.

Libet autem eorum considerare rationes. Usque adeone, inquiunt, majores nostros insipientes fuisse 10 credendum est, ut haec nescirent munera divina esse, non deos? Sed quoniam sciebant nemini talia nisi aliquo deo largiente concedi, quorum deorum nomina non inveniabant, earum rerum nominibus appellabant deos, quas ab eis sentiebant 15 dari, aliqua vocabula inde flectentes, sicut a bello Bellonam nuncupaverunt, non Bellum; sicut a cunis Cuninam, non Cunam; sicut a segetibus Segetiam, non Segetem; sicut a pomis Pomonam, non Pomum! sicut a bubus Bubonam, non Bovem: aut 20 certe nulla vocabuli declinatione sicut res ipsae nominantur, ut Pecunia dicta est dea, quae dat pecuniam, non omnino pecunia dea ipsa putata est; ita Virtus, quae dat virtutem, Honor, qui honorem, Concordia, quae concordiam, Victoria, quae 25 dat victoriam. Ita, inquiunt, cum Felicitas dea dicitur, non ipsa quae datur, sed numen illud attenditur a quo felicitas datur.

CAPUT XXV.

De uno tantum colendo Deo, qui licet nomine ignoretur, tamen felicitatis dator esse sentitur.

Ista nobis reddita ratione multo facilius eis, quorum cor non nimis obduruit, persuadebimus fortasse quod volumus. Si enim jam humana infirmitas sensit non nisi ab aliquo deo dari posse felicitatem, et hoc senserunt homines, qui tam multos colebant deos, in quibus et ipsum eorum regem Iovem: quia nomen ejus, a quo daretur felicitas, ignorabant, ideo ipsius rei nomine, quam credebant ab illo dari, eum appellare voluerunt, satis ergo indicarunt nec ab ipso Jove dari posse felicitatem, quem jam colebant, sed utique ab illo, quem nomine ipsius facilitatis colendum esse censebant. Confirmo prorsus a quodam deo, quem nesciebant, eos credidisse dari felicitatem: ipse ergo quaeratur, ipse colatur, et sufficit. Repudietur strepitus innumerabilium daemoniorum; illi non sufficiat hic deus, cui non sufficit munus ejus. Illi, inquam, non sufficiat ad colendum Deus dator felicitatis, cui non sufficit ad accipiendum ipsa felicitas. Cui autem sufficit (non enim habet homo quid amplius optare debeat), serviat uni Deo datori felicitatis. Non est ipse, quem nominant Jovem. Nam si eum datorem felicitatis agnoscerent, non utique alium vel aliam,

a qua daretur felicitas, nomine ipsius felicitatis inquirerent, neque ipsum Jovem cum tantis injuriis colendum putarent.

CAPUT XXXIII.

**Quod iudicio et potestate Dei veri omnium regum
atque regnorum ordinata sint tempora.** 5

Deus igitur ille felicitatis auctor et dator, quia solus est verus Deus, ipse dat regna terrena et bonis et malis, neque hoc temere et quasi fortuito, quia Deus est, non fortuna, sed pro rerum ordine ac temporum occulto nobis, notissimo sibi; cui tamen ordini temporum non subditus servit, sed eum ipse tamquam dominus regit moderatorque disponit: felicitatem vero non dat nisi bonis. Hanc enim possunt et non habere servientes, possunt et non habere et habere regnantes; quae tamen plena in ea vita erit, ubi nemo jam serviet. Et ideo regna terrena et bonis ab illo dantur et malis, ne ejus cultores adhuc in propectu animi parvuli haec ab eo munera quasi magnum aliquid concupiscant. Et hoc est sacramentum veteris testamenti, ubi occultum erat novum, quod illic promissa et dona terrena sunt, intellegendibus et tunc spiritalibus, quamvis nondum in manifestatione praedicantibus, et quae illis temporalibus rebus significaretur aeternitas, et in quibus Dei donis esset vera felicitas. 10
15
20
25

LIBER V.

PRAEFATIO.

Quoniam constat omnium rerum optandarum plenitudinem esse felicitatem, quae non est dea, 5 sed donum Dei, et ideo nullum deum colendum esse ab hominibus, nisi qui potest eos facere felices (unde si illa dea esset, sola colenda merito diceretur); jam consequenter videamus, qua causa Deus, qui potest et illa bona dare, quae habere 10 possunt etiam non boni ac per hoc etiam non felices, Romanum imperium tam magnum tamque diuturnum esse voluerit. Quia enim hoc deorum falsorum illa quam colebant multitudo non fecit, et multa jam diximus, et ubi visum fuerit oportunum esse dicemus. 15

CAPUT I.

Causam Romani imperii omniumque regnorum nec fortuitam esse nec in stellarum positione consistere.

20 Causa ergo magnitudinis imperii Romani nec fortuita est nec fatalis secundum eorum sententiam sive opinionem, qui ea dicunt esse fortuita, quae vel nullas causas habent vel non ex aliquo rationabili ordine venientes, et ea fatalia. quae

praeter Dei et hominum voluntatem cujusdam ordinis necessitate contingunt. Prorsus divina providentia regna constituuntur humana. Quae si propterea quisquam fato tribuit, quia ipsam Dei voluntatem vel potestatem fati nomine appellat, sententiam teneat, linguam corrigat. Cur enim non hoc primum dicit, quod postea dicturus est, cum ab illo quisquam quaesierit quid dixerit fatum? Nam id homines quando audiunt, usitata loquendi consuetudine non intellegunt nisi vim positionis siderum, qualis est quando quis nascitur; quod aliqui alienant a Dei voluntate, aliqui ex illa etiam hoc pendere confirmant. Sed illi, qui sine Dei voluntate discernere opinantur sidera quid agamus vel quid bonorum habeamus malorumve patiamur, ab auribus omnium repellendi sunt, non solum eorum qui veram religionem tenent sed qui deorum qualiumcumque, licet falsorum, volunt esse cultores. Haec enim opinio quid agit aliud, nisi ut nullus omnino colatur aut rogetur Deus? Contra quos modo nobis disputatio non est instituta, sed contra hos qui pro defensione eorum, quos deos putant, Christianae religioni adversantur. Illi vero, qui positionem stellarum quodam modo discernentium qualis quisque sit et quid ei proveniat boni quidve mali accidat ex Dei voluntate suspendunt, si easdem stellas putant habere hanc potestatem traditam sibi a summa illius potestate ut volentes ista decernant: magnam caelo faciunt injuriam, in

5 cujus velut clarissimo senatu ac splendidissima
 curia opinantur scelera facienda decerni, qualia si
 aliqua terrena civitas decrevisset, genere humano
 decernente fuerat evertenda. Quale deinde judi-
 10 cium de hominum factis Deo relinquitur, quibus
 caelestis necessitas adhibetur, cum dominus ille
 sit et siderum et hominum? Aut si non dicunt
 15 stellas, accepta quidem potestate a summo Deo,
 arbitrio suo ista decernere, sed in talibus neces-
 20 sitatibus ingerendis illius omnino jussa complere:
 itane de ipso Deo sentiendum est, quod indignis-
 simum visum est de stellarum voluntate sentire?
 Quod si dicuntur stellae significare potius ista
 quam facere, ut quasi locutio quaedam sit illa
 25 positio praedicens futura, non agens (non enim
 mediocriter doctorum hominum fuit ista sententia):
 non quidem ita solent loqui mathematici, ut verbi
 gratia dicant: «Mars ita positus homicidam signi-
 ficat», sed: «homicidam facit»; verumtamen ut
 30 concedamus non eos ut debent loqui et a phi-
 losophis accipere oportere sermonis regulam ad
 ea praenuntianda, quae in siderum positione repe-
 riri se putant: quid fit, quod nihil unquam dicere
 potuerunt, cur in vita geminorum, in actionibus,
 35 in eventis ceterisque rebus ad humanam vitam
 pertinentibus sit plerumque tanta deversitas, ut
 similiores eis sint, quantum ad haec attinet, multi
 extranei quam ipsi inter se gemini perexiguo tem-
 poris intervallo in nascendo separati?

CAPUT XVIII.

Quam alieni a jactantia esse debeant Christiani, si
aliquid fecerint pro dilectione aeternae patriae,
cum tanta Romani gesserint pro humana
gloria et civitate terrena. 5

Quid ergo magnum est pro illa aeterna caelestique patria cuncta saeculi hujus quamlibet jucunda blandimenta contemnere, si pro hac temporali atque terrena filios Brutus potuit et occidere, quod illa facere neminem cogit? Sed certe difficilius est filios interimere, quam quod pro ista faciendum est, ea, quae filiis congreganda videbantur atque servanda, vel donare pauperibus vel, si existat temptatio, quae id pro fide atque justitia fieri compellat. amittere. Felices enim vel nos vel filios nostros non divitiae terrenae faciunt aut nobis viventibus amitendae aut nobis mortuis a quibus nescimus vel forte a quibus nolumus possidendae; sed Deus felices facit, qui est mentium vera opulentia. Bruto autem, quia filios occidit, infelicitatis perhibet testimonium etiam poeta laudator. Ait enim: 10

Natosque pater nova bella moventes
Ad poenam pulchra pro libertate vocabit
Infelix, utcumque ferent ea facta minores. 15

Sed versu sequenti consolatus est infelicem: 20

Vincit amor patriae laudumque immensa cupido.

Haec sunt duo illa, libertas et cupiditas laudis humanae, quae ad facta compulit miranda Romanos. Si ergo pro libertate moriturorum et cupiditate laudum, quae a mortalibus expetuntur, 5 occidi filii a patre potuerunt: quid magnum est, si pro vera libertate, quae nos ab iniquitatis et mortis et diaboli dominatu liberos facit, nec cupiditate humanarum laudum, sed caritate liberandorum hominum, non a Tarquinio rege, sed a 10 daemonibus et daemonum principe, non filii occiduntur, sed Christi pauperes inter filios computantur?

Si alius etiam Romanus princeps, cognomine Torquatus, filium, non quia contra patriam, sed 15 etiam pro patria, tamen quia contra imperium suum. id est contra quod imperaverat pater imperator, ab hoste provocatus juvenali ardore pugnaverat, licet vicisset, occidit, ne plus mali esset in exemplo imperii contempti quam boni in gloria 20 hostis occisi: ut quid se jactent, qui pro immortalis patriae legibus omnia, quae multo minus quam filii diliguntur, bona terrena contemnut? Si Furius Camillus etiam ingratam patriam, a cujus cervicibus acerrimorum hostium Vejentium jugum depulerat damnatusque ab aemulis fuerat, a Gal- 25 lis iterum liberavit, quia non habebat potiore ubi posset vivere gloriosius: cur extollatur, velat grande aliquid fecerit, qui forte in ecclesia ab inimicis carnalibus gravissimam exhonorationis passus

injuriam non se ad ejus hostes haereticos trans-
 tulit aut aliquam contra illam ipse haerese[m] con-
 didit, sed eam potius quantum valuit ab haereti-
 corum perniciosissima pravitate defendit, cum alia
 non sit, non ubi vivatur in hominum gloria, sed 5
 ubi vita acquiratur aeterna? Si Mucius, ut cum
 Porsenna rege pax fieret, qui gravissimo bello Ro-
 manos premebat, quia Porsenam ipsum occidere
 non potuit et pro eo alterum deceptus occidit, in
 ardentem aram ante ejus oculos dexteram extendit, 10
 dicens multos tales, qualem illum videret, in ejus
 exitium conjurasse, cujus ille fortitudinem et con-
 jurationem talium perhorrescens sine ulla dubita-
 tione se ab illo bello facta pace compescuit: quis
 regno caelorum imputaturus est merita sua, si pro 15
 illo non unam manum neque hoc sibi ultro faciens,
 sed persequente aliquo patiens totum flammis corpus
 impenderit? Si Curtius armatus equo concito in
 abruptum hiatus terrae se praecipitem dedit,
 deorum suorum oraculis serviens, quoniam jusse- 20
 rant, ut illuc id quod Romani haberent optimum
 mitteretur, nec aliud intellegere potuerunt, quam
 viris armisque se excellere, unde videlicet oportebat,
 ut deorum jussis in illum interitum vir praecipi-
 taretur armatus: quid se magnum pro aeterna pa- 25
 tria fecisse dicturus est, qui aliquem fidei suae
 passus inimicum non se ultro in talem mortem mit-
 tens, sed ab illo missus obierit; quando quidem
 a Domino suo eodemque rege patriae suae certius

oraculum accepit: *Nolite timere eos, qui corpus
 occidunt, animam autem non possunt occidere?*
 Si se occidendos certis verbis quodam modo con-
 secrantes Decii devoverunt, ut illis cadentibus et
 5 iram deorum sanguine suo placantibus Romanus
 liberaretur exercitus: nullo modo superbient sancti
 martyres, tamquam dignum aliquid pro illius pa-
 triae participatione fecerint, ubi aeterna est et vera
 felicitas, si usque ad sui sanguinis effusionem non
 10 solum suos fratres, pro quibus fundebatur, verum
 et ipsos inimicos, a quibus fundebatur, sicut eis
 praeceptum est, diligentes caritatis fide et fidei
 caritate certarunt? Si Marcus Pulvillus dedicans
 aedem Jovis, Junonis, Minervae falso sibi ab invidis
 15 morto filii nuntiata, ut illo nuntio perturbatus ab-
 scederet atque ita dedicationis gloriam collega ejus
 consequeretur, ita contempsit, ut eum etiam pro-
 jici insepultum juberet (sic in ejus corde orbi-
 tatis dolorem gloriae cupiditas vicerat): quid ma-
 20 gnum se pro evangelii sancti praedicatione, qua
 cives supernae patriae de diversis liberantur et
 colliguntur erroribus, fecisse dicturus est, cui Do-
 minus de sepultura patris sui sollicito ait: *Sequere
 me et sine mortuos sepelire mortuos suos?* Si M.
 25 Regulus, ne crudelissimos hostes jurando falleret,
 ad eos ab ipsa Roma reversus est, quoniam, si-
 cut Romanis eum tenere volentibus respondisse
 fertur, postea quam Afris servierat, dignitatem
 illic honesti civis habere non posset, eumque Car-

thaginienses, quoniam contra eos in Romano senatu egerat, gravissimis suppliciis necaverunt: qui cruciatus non sunt pro fide illius patriae contemnendi, ad cuius beatitudinem fides ipsa perducit? aut quid retribuetur Domino pro omnibus quae retribuit, si pro fide quae illi debetur talia fuerit homo passus, qualia pro fide quam perniciosissimis inimicis debebat passus est Regulus? Quo modo se audebit extollere de voluntaria paupertate Christianus, ut in hujus vitae peregrinatione expeditior ambulet viam, quae perducit ad patriam, ubi verae divitiae Deus ipse est, cum audiat vel legat L. Valerium, qui in suo defunctus est consulatu, usque adeo fuisse pauperem, ut nummis a populo collatis ejus sepultura curaretur? audiat vel legat Quintium Cincinnatum, cum quattuor jugera possideret et ea suis manibus coleret, ab aratro esse adductum, ut dictator fieret, major utique honore quam consul, victisque hostibus ingentem gloriam consecutum in eadem paupertate mansisse? Aut quid se magnum fecisse praedicabit, qui nullo praemio mundi hujus fuerit ab aeternae illius patriae societate seductus, cum Fabricium didicerit tantis muneribus Pyrrhi, regis Epirotarum, promissa etiam quarta parte regni a Romana civitate non potuisse develli ibique in sua paupertate privatum manere maluisse? Nam illud quod rem publicam, id est rem populi, rem patriae, rem communem, cum haberent opulentissimam atque

ditissimam, sic ipsi in suis domibus pauperes erant, ut quidam eorum, qui jam bis consul fuisset, ex illo senatu hominum pauperum pelleretur notatione censoria, quod decem pondo argenti in vasis habere compertus est; ita idem ipsi pauperes erant, quorum triumphis publicum ditabatur aerarium: nonne omnes Christiani, qui excellentiore proposito divitias suas communes faciunt secundum id quod scriptum est in actibus apostolorum, ut distribuatur unicuique, sicut cuique opus est, et nemo dicat aliquid proprium, sed sint illis omnia communia, intellegunt se nulla ob hoc ventilari oportere jactantia id faciendo pro obtinenda societate angelorum, cu paene tale aliquid illi fecerint pro conservanda gloria Romanorum?

Haec et alia, si qua hujus modi reperiuntur in litteris eorum, quando sic innotescerent, quando tanta fama praedicarentur, nisi Romanum imperium longe lateque porrectum magnificis successibus augetur? Proinde per illud imperium tam latum tamque diuturnum virorumque tantorum virtutibus praeclarum atque gloriosum et illorum intentioni merces quam quaerebant est reddita, et nobis proposita necessariae comimonitionis exempla, ut, si virtutes, quarum istae utcumque sunt similes, quas isti pro civitatis terrena gloria tenuerunt, pro Dei gloriosissima civitate non tenerimus, pudore pungamur; si tenerimus, superbia non extollamur: quoniam, sicut dicit apostolus,

indignae sunt passiones hujus temporis ad futuram gloriam, quae revelabitur in nobis. Ad humanam vero gloriam praesentisque temporis satis digna vita aestimabatur illorum. Unde etiam Judaei, qui Christum occiderunt, revelante testamento novo quod in vetere velatum fuit, ut non pro terrenis et temporalibus beneficiis, quae divina providentia permixte bonis malisque concedit, sed pro aeterna vita muneribusque perpetuis et ipsius supernae civitatis societate colatur Deus unus et verus, rectissime istorum gloriae donati sunt, ut hi, qui qualibuscumque virtutibus terrenam gloriam quaesiverunt et adquisiverunt, vincerent eos, qui magnis vitiis datorem verae gloriae et civitatis aeternae occiderunt atque respuerunt.

CAPUT XXI.

Romanum regnum a Deo verso esse dispositum, a quo est omnis potestas et ejus providentia reguntur universa.

Quae cum ita sint, non tribuamus dandi regni atque imperii potestatem nisi Deo vero, qui dat felicitatem in regno caelorum solis piis; regnum vero terrenum et piis et impiis, sicut ei placet, cui nihil injuste placet. Quamvis enim aliquid dixerimus. quod apertum nobis esse voluit: tamen multum est ad nos et valde superat vires nostras

hominum occulta discutere et liquido examine merita dijudicare regnorum. Ille igitur unus verus Deus, qui nec iudicio nec adiutorio deserit genus humanum quando voluit et quantum voluit Romanis regnum dedit; qui dedit Assyriis, vel etiam Persis, a quibus solos duos deos coli, unum bonum, alterum malum, continent litterae istorum; ut taceam de populo Hebraeo, de quo jam dixi, quantum satis visum est, qui praeter unum Deum non coluit et quando regnavit. Qui ergo Persis dedit segetes sine cultu deae [Segetiae, qui alia dona terrarum sine cultu tot deorum, quos isti rebus singulis singulos, vel etiam rebus singulis plures praeposuerunt: ipse etiam regnum dedit sine cultu eorum, per quorum cultum se isti regnasse crediderunt. Sic etiam hominibus: qui Mario. ipse Gaio Caesari; qui Augusto, ipse et Neroni; qui Vespasianis, vel patri vel filio, suavissimis imperatoribus, ipse et Domitiano crudelissimo; et ne per singulos ire necesse sit, qui Constantino Christiano, ipse apostatae Juliano, cujus egregiam indolem decepit amore dominandi sacrilega et detestanda curiositas, cujus vanis deditas oraculis erat, quando fretus securitate victoriae naves, quibus victus necessarius portabatur, incendit; deinde fervide instans immodicis ausibus et mox merito temeritatis occisus in locis hostilibus egenum reliquit exercitum, ut aliter inde non posset evadi, nisi contra illud auspiciam dei Termini, de quo superiore libro

diximus, Romani imperii termini moverentur. Cessit enim Terminus deus necessitati, qui non cesserat Jovi. Haec plane Deus unus et verus regit et gubernat, ut placet; et si occultis causis, numquid injustis?

5

CAPUT XXII.

Tempora exitusque bellorum ex Dei pendere judicio.

Sic etiam tempora ipsa bellorum, sicut in ejus arbitrio est justoque judicio et misericordia vel 10 atterere vel consolari genus humanum, ut alia citius, alia tardius finiantur. Bellum piratarum a Pompejo, bellum Punicum tertium ab Scipione incredibili celeritate et temporis brevitate confecta sunt. Bellum quoque fugitivorum gladiatorum, quamvis 15 multis Romanis ducibus et duobus consulibus victis Italiaque horribiliter contrita atque vastata, tertio tamen anno post multa consumpta consumptum est. Picentes, Marsi et Peligni, gentes non exterae, sed Italicae, post diuturnam et devotissimam sub Romano 20 jugo servitutum in libertatem caput erigere temptaverunt, jam multis nationibus Romano imperio subjugatis deletaque carthagine; in quo bello Italico Romanis saepissime victis ubi et duo consules perierunt et alli nobilissimi senatores, non diuturno 25

tamen tempore tractum est hoc malum; nam quintus annus ei finem dedit. Sed bellum Punicum secundum cum maximis detrimentis et calamitate rei publicae per annos decem et octo Romanas vires extenuavit et paene consumpsit; duobus proellis ferme septuaginta Romanorum milia ceciderunt. Bellum Punicum primum per viginti et tres annos peractum est; bellum Mithridaticum quadraginta. Ac ne quisquam arbitretur rudimenta Romanorum fuisse fortiora ad bella citius peragenda, superioribus temporibus multum in omni virtute laudatis bellum Samniticum annis tractum est ferme quinquaginta; in quo bello ita Romani victi sunt, ut sub jugum etiam mitterentur. Sed quia non diligebant gloriam propter justiam, sed justitiam propter gloriam diligere videbantur, pacem factum foedusque ruperunt; Haec ideo commemoro, quoniam multi praeteritarum rerum ignari, quidam etiam dissimulatores suae scientiae, si temporibus Christianis aliquod bellum paulo diutius trahi vident, ilico in nostram religionem protervissime insiliunt, exclamantes, quod, si ipsa non esset et vetere ritu numina colerentur, jam Romana illa virtute, quae adjuvante Marte et Bellona tanta celeriter bella confecit, id quoque celerrime finiretur. Recolant igitur qui legerunt, quam diuturna bella, quam variis eventis, quam luctuosis cladibus a veteribus sint gesta Romanis, sicut solet orbis terrarum velut procellosissimum pelagus va-

ria talium malorum tempestate jactari, et quod nolunt aliquando feteantur, nec insanis adversus Deum linguis se interimant et decipiant imperitos.

CAPUT XXIV.

Quae sit Christianorum imperatorum et quam vera 5
felicitas.

Neque enim nos Christianos quosdam imperatores ideo felices dicimus, quia vel diutius imperarunt vel imperantes filios morte placida reliquerunt, vel hostes rei publicae domuerunt vel inimicos 10
cives adversus se insurgentes et cavere et opprimere potuerunt. Haec et alia vitae hujus aerumnosae vel munera vel solacia quidam etiam cultores daemonum accipere meruerunt, qui non pertinent ad regnum Dei, quo pertinent isti; et hoc ipsius 15
misericordia factum est, ne ab illo ista qui in eum crederent velut summa bona desiderarent. Sed felices eos dicimus, si juste imperant, si inter linguas sublimiter honorantium et obsequia nimis humiliter salutantium non extolluntur, sed se ho- 20
mines esse meminerunt; si suam potestatem ad Dei cultum maxime dilatandum majestati ejus famulam faciunt; si Deum timent diligunt colunt; si plus amant illud regnum, ubi non timent habere con-
sortes; si tardius vindicant, facile ignoscunt; si ean- 25
dem vindictam, pro necessitate regendae tuendaeque

rei publicae, non pro saturandis inimicitiarum odiis
 exerunt; si eandem veniam non ad impunitatem ini-
 quitatis, sed ad spem correctionis indulgent; si,
 quod aspere coguntur plerumque decernere, mi-
 5 sericordiae lenitate et beneficiorum largitate com-
 pensant; si luxuria tanto eis est castigatior, quanto
 posset esse liberior; si malunt cupiditatibus pravis
 quam quibuslibet gentibus imperare et si haec
 omnia faciunt non propter ardorem inanis gloriae,
 10 sed propter caritatem felicitatis aeternae; si pro
 suis peccatis humilitatis et miserationis et orationis
 sacrificium Deo suo vero immolare non neglegunt.
 Tales Christianos imperatores dicimus esse felices
 interim spe, postea re ipsa futuros, cum id quod
 15 expectamus advenerit.

CAPUT XXV.

De prosperitatibus, quas Constantino imperatori Christiano Deus contulit.

Nam bonus Deus, ne homines, qui eum cre-
 20 derent propter aeternam vitam colendum, has
 sublimitates et regna terrena existimarent posse
 neminem consequi, nisi daemonibus supplicet, quod
 hi spiritus in talibus multum valerent, Constanti-
 num imperatorem non supplicentem daemonibus,
 25 sed ipsum verum Deum colentem tantis terrenis
 implevit muneribus, quanta optare nullus auderet;

cui etiam condere civitatem Romano imperio sociam, velut ipsius Romae filiam, sed sine aliquo daemonum templo simulacroque concessit. Diu imperavit, universum orbem Romanum unus Augustus tenuit et defendit; in administrandis et gerendis bellis victoriosissimus fuit, tyrannis opprimendis per omnia prosperatus; grandaevus aegritudine et senectute defunctus est, filios imperantes reliquit. Sed rursus ne imperator quisquam ideo Christianus esset, ut felicitatem Constantini mereatur, cum propter vitam aeternam quisque debeat esse Christianus: Jovianum multo citius quam Julianum abstulit; Gratianum ferro tyrannico permisit interimi, longe quidem mitius quam magnum Pompejum colentem velut Romanos deos. Nam ille vindicari a Catone non potuit, quem civilis belli quodam modo heredem reliquerat; iste autem, quamvis piae animae solacia talia non requirant, a Theodosio vindicatus est, quem regni participem fecerat, cum parvulum haberet, et fratrem, avidior fidae societatis quam nimiae potestatis.

CAPUT XXVI.

De fide et pietate Theodosii Augusti.

Unde et ille non solum vivo servavit quam debebat fidem, verum etiam post ejus mortem pulsum ab ejus interfectore Maximo Valentinianum ejus par-

vulum fratrem in sui partes imperii tamquam Christianus excepit pupillum, paterno custodivit affectu, quem destitutum omnibus opibus nullo negotio posset auferre, si latius regnandi cupiditate magis quam benefaciendi caritate flagraret; unde potius eum servata ejus imperatoria dignitate susceptum ipsa humanitate et gratia consolatus est. Deinde cum Maximum terribilem faceret ille successus, hic in angustiis curarum suarum non est lapsus ad curiositates sacrilegas atque illicitas, sed ad Iohannem in Aegypti eremo constitutum, quem Dei servum prophetandi spiritu praeditum fama crebrescente didicerat, misit atque ab eo nuntium victoriae certissimum accepit. Mox tyranni Maximum extinator Valentinianum puerum imperii sui partibus, unde fugatus fuerat, cum misericordissima veneratione restituit, eoque sive per insidias sive quo alio pacto vel casu proxime extincto alium tyrannum Eugenium, qui in illius imperatoris locum non legitime fuerat subrogatus, accepto rursus prophético responso fide certus oppressit, contra cujus robustissimum exercitum magis orando quam feriendo pugnavit. Milites nobis qui aderant rettulerunt extorta sibi esse de manibus quaecumque jaculabantur, cum a Theodosii partibus in adversarios vehemens ventus iret et non solum quaecumque in eos jaciebantur concitatissime raperet, verum etiam ipsorum tela in eorum corpora retorqueret Unde et poeta Claudianus, quamvis a

Christi nomine alienus, in ejus tamen laudibus dixit:

O nimium Dilecte Deo, cui < fundit ab antris
 Aeolus armatas hiemes, cui > militat aether,
 Et conjurati veniunt ad classica venti!

5

Victor autem, sicut crediderat et praedixerat, Jovis simulacra, quae adversus eum fuerant nescio quibus ritibus velut consecrata et in Alpibus constituta, deposuit, eorumque, fulmina, quod aurea fuissent, jocantibus (quod illa laetitia permittebat) 10 cursoribus et se ab eis fulminari velle dicentibus hilariter benigneque donavit. Inimicorum suorum filios, quos, non ipsius jussu, belli abstulerat impetus, etiam nondum Christianos ad ecclesiam confugientes, Christianos hac occasione fieri voluit et Chris- 15 tiana caritate dilexit, nec privavit rebus et auxit honoribus. In neminem post victoriam privatas inimicitias valere permist. Bella civilia non sicut Cinna et Marius et Sulla et alii tales nec finita finire voluerunt, sed magis doluit exorta quam cuiquam 20 nocere voluit terminata. Inter haec omnia ex ipso initio imperii sui non quievit justissimis et misericordissimis legibus adversus impios laboranti ecclesiae subvenire, quam Valens haereticus favens Arianis vehementer afflixerat; cujus ecclesiae se 25 membrum esse magis quam in terris regnare gaudebat. Simulacra gentilium ubique evertenda praecepit, satis intellegens nec terrena munera in daemoniorum, sed in Dei veri esse posita potestate.

Quid autem fuit ejus religiosa humilitate mirabilis, quando in Thessalonicensium gravissimum scelus, cui jam episcopis intercedentibus promiserat indulgentiam, tumultu quorundam, qui ei cohaerebant,

5 vindicare compulsus est et ecclesiastica coercitus disciplina sic egit paenitentiam, ut imperatoriam celsitudinem pro illo populus orans magis fleret videndo prostratam, quam peccando timeret iratam? Haec ille secum et si qua similia, quae com-

10 memorare longum est, bona opera tulit ex isto temporali vapore cujuslibet culminis et sublimitatis humanae; quorum operum merces est aeterna felicitas, cujus dator est Deus solis veraciter piis. Cetera vero vitae hujus vel fastigia vel subsidia,

15 sicut ipsum mundum lucem auras, terras aquas fructus ipsiusque hominis animam corpus, sensus mentem vitam, bonis malisque largitur; in quibus est etiam quaelibet imperii magnitudo, quam pro temporum gubernatione dispensat.

20 Proinde jam etiam illis respondendum esse video, qui manifestissimis documentis, quibus ostenditur, quod ad ista temporalia, quae sola stulti habere concupiscunt, nihil deorum falsorum numerositas prosit, confutati atque convicti conantur

25 asserere non propter vitae praesentis utilitatem, sed propter eam, quae post mortem futura est, colendos deos. Nam istis, qui propter amicitias mundi hujus volunt vana colere et non se permitti puerilibus sensibus conqueruntur, his quinque

libris satis arbitror esse responsum. Quorum tres priores cum edidissem et in multorum manibus esse coepissent, audivi quosdam nescio quom adversus eos responsionem scribendo praeparare. Deinde ad me perlatum est, quod jam scripserint, 5 sed tempus quaerant, quo sine periculo possint edere. Quos admoneo, non optent quod eis non expedit. Facile est enim cuiquam videri respondisse, qui tacere noluerit. Aut quid est loquacius vanitate? quae non ideo potest quod veritas, quia, 10 si voluerit, etiam plus potest clamare quam veritas. Sed considerent omnia diligenter, et si forte sine studio partium judicantes talia esse perspexerint, quae, potius exagitari quam convelli possint garrulitate impudentissima et quasi satyrica 15 vel mimica levitate, cohibeant suas nugas et potius a prudentibus emendari quam laudari ab imprudentibus eligant. Nam si non ad libertatem vera dicendi, sed ad licentiam maledicendi tempus exspectant, absit ut eis eveniat quod ait Tul- 20 lius de quodam, qui peccandi licentia felix appellabatur: O miserum, cui peccare licebat! Unde quisquis est, qui maledicendi licentia felicem se putat, multo erit felicior, si hoc illi omnino non liceat, cum possit deposita inanitate jactantiae 25 etiam isto tempore tamquam studio consulendi quidquid voluerit contradicere et, quantum possunt, ab eis quos consulit amica disputatione honeste graviter libere quod oportet audire.

LIBER VI.

PRAEFATIO.

Quinque superioribus libris satis mihi adversus
 eos videor disputasse, qui multos deos et falsos,
 5 quos esse inutilia simulacra vel immundos spiritus
 et perniciosam daemona vel certe creaturas, non
 creatorem veritas Christiana convincit, propter vi-
 tae hujus mortalis rerumque terrenarum utilitatem
 eo ritu ac servitute, quae Graece *λατρεία* dicitur
 10 et uni vero Deo debetur, venerandos et colendos
 putant. Et nimiae quidem stultitiae vel pertina-
 ciae nec istos quinque nec ullos alios quancum-
 que numeri libros satis esse posse quis nesciat?
 quando ea putatur gloria vanitatis, nullis cedere
 15 viribus veritatis, in perniciem utique ejus, cui vi-
 tium tam immane dominatur. Nam et contra om-
 nem curantis industriam non malo medici, sed
 aegroti insanabilis morbus invictus est. Hi vero,
 qui ea quae legunt vel sine ulla vel non cum
 20 magna ac nimia veteris erroris obstinatione intel-
 lecta et considerata perpendunt, fecilius nos isto
 numero terminatorum quinque voluminum plus,
 quam questionis ipsius necessitas postulabat, quam
 minus disseruisse judicabunt, totamque invidiam
 25 quam Christianae religioni de hujus vitae cladibus
 terrenarumque contritione ac mutatione rerum
 imperiti facere conantur, non solum dissimulanti-

bus, sed contra suam conscientiam etiam faventibus doctis, quos impietas vesana possedit, omnino esse inanem rectae cogitationis atque rationis plenamque levissimae temeritatis et perniciosissimae animositatis dubitare non poterunt.

5

CAPUT I.

De his, qui dicunt deos a se non propter praesentem vitam coli, sed propter aeternam.

Nunc ergo quoniam deinceps, ut promissus ordo expetit, etiam hi refellendi et docendi sunt, qui non propter istam vitam, sed propter illam, quae post mortem futura est, deos gentium, quos Christiana religio destruit, colendos esse contendunt: placet a veridico oraculo sancti psalmi sumere exordium disputationis meae; *Beatus, cujus est Dominus Deus spes ipsius et non respexit in vanitates et insanias mendaces*, Verum tamen in omnibus vanitatibus insaniisque mendacibus longe tolerabilius philosophi audiendi sunt, quibus displicuerunt istae opiniones erroresque populorum, qui populi constituerunt simulacra numinibus multaque de his, quos deos immortales vocant, falsa atque indigna sive finxerunt sive ficta crediderunt et credita eorum cultui sacrorumque ritibus miscuerunt. Cum his hominibus, qui, etsi non libere praedicando, saltem utcumque in disputationibus mus-

25

sitando, talia se improbare testati sunt, non usque adeo inconvenienter quaestio ista tractatur: utrum non unum Deum, qui fecit omnem spiritalem corporalemque creaturam, propter vitam, quae post mortem futura est, coli oporteat, sed multos deos, quos ab illo uno factos et sublimiter collocatos quidam eorundem philosophorum ceteris excellentiores nobilioresque senserunt.

Ceterum quis ferat dici atque contendere deos illos, quorum in quarto libro quosdam commemoravi, quibus singulis singula rerum exiguarum distribuuntur officia, vitam aeternam cuiquam praestare? An vero peritissimi illi et acutissimi viri, qui se pro magno beneficio conscripta docuisse gloriantur, ut sciretur quare cuique deo supplicandum esset, quid a quoque esset petendum, ne absurditate turpissima, qualis joculariter in mimo fieri solet, peteretur a Libero aqua, a Lymphis vinum, auctores erunt cuiquam hominum diis immortalibus supplicanti, ut, cum a Lymphis petierit vinum eique responderint: Nos aquam habemus, hoc a Libero pete, possit recte dicere: Si vinum non habetis, saltem date mihi vitam aeternam? Quid hac absurditate monstrosius? Nonne illae cachinnantes (solent enim esse ad risum faciles), si non affectent fallere ut daemones, supplici respondebunt: O homo. putasne in potestate nos habere vitam, quas audis non habere vel vitem? Impudentissimae igitur stultitiae est vitam aeternam a talibus diis

petere vel sperare, qui vitae hujus aerumnosissimae atque brevissimae et si qua ad eam pertinent adminiculandam atque fulciendam ita singulas particulas tueri asseruntur, ut, si id, quod sub alterius tutela ac potestate est, petatur ab altero, 5 tam sit inconueniens et absurdum, ut mimicae scurrilitati videatur esse simillimum. Quod cum fit ab scientibus mimis, digne ridentur in theatro; cum vero a nescientibus stultis, dignius iridentur in mundo. Cui ergo deo vel deae propter quid supplicaretur, quantum ad illos deos attinet quos instituerunt civitates, a doctis sollerter inventum memoriaeque mandatum est; quid a Libero, verbi gratia, quid a Lymphis, quid a Vulcano ac sic a ceteris, quos partim commemoravi in quarto libro, 15 partim praetereundos putavi. Porro si a Cerere vinum, a Libero panem, a Vulcano aquam, a Lymphis ignem petere erroris est: quanto majoris deliramenti esse intellegi debet, si cuiquam istorum pro vita supplicetur aeterna! 20

Quam ob rem si, cum de regno terreno quaeremus, quosnam illud deos vel deas hominibus credendum esset posse conferre, discussis omnibus longe alienum a veritate monstratum est a quoquam istorum multorum numinum atque falsorum 25 saltem regna terrena existimare constitui: nonne insanissimae impietatis est, si aeterna vita, quae terrenis omnibus regnis sine ulla dubitatione vel comparatione praefenda est, ab istorum quoquam

dari cuiquam posse credatur? Neque enim pro-
 pterea dii tales vel terrenum regnum dare non
 posse visi sunt, quia illi magni et excelsi sunt,
 hoc quiddam parvum et abjectum, quod non di-
 5 gnarentur in tanta sublimitate curare; sed quan-
 tumlibet consideratione fragilitatis humanae cadu-
 cos apices terreni regni merito quisque contemnat,
 illi dii tales apparuerunt, ut indignissimi viderentur,
 quibus danda atque servanda deberent vel ista
 10 committi. Ac per hoc, si (ut superiora proximis
 duobus libris pertractata docuerunt) nullus deus
 ex illa turba vel quasi plebeiorum vel quasi pro-
 cerum idoneus est regna mortalia mortalibus dare,
 quanto minus potest immortales ex mortalibus
 15 facere!

Huc accedit, quia, si jam cum illi igimus, qui
 non propter istam, sed propter vitam quae post
 mortem futura est existimant colendos deos, jam
 nec propter illa saltem, quae deorum talium po-
 20 testati tamquam dispertita et propria non ratione
 veritatis, sed vanitatis opinione tribuantur, omnino
 colendi sunt, sicut credunt hi, qui cultum eorum
 vitae hujus mortalis utilitatibus necessarium esse
 contendunt; contra quos jam quinque praecedentibus
 25 voluminibus satis, quantum potui, disputavi.
 Quae cum ita sint, si eorum, qui colerent deam
 Juventatem. aetas ipsa floreret insignius, contemp-
 tores autem ejus vel intra annos occumberent ju-
 ventutis. vel in ea tamquam senili torpore frige-

scerent, si malas cultorum sourum speciosius et
festivius Fortuna barbata vestiret, a quibus au-
tem sperneretur, glabros aut male barbatos vi-
deremus: etiam sic rectissime diceremus huc usque
istas deas singulas posse, suis officiis quodam modo 5
limitatas, ac her hoc nec a Juventate oportere peti
vitam aeternam, quae non daret barbam, nec a
Fortuna barbata boni aliquid post hanc vitam esse
sperandum, cujus in hac vita potestas nulla esset,
ut eandem saltem aetatem, quae barba induitur, 10
ipsa praestaret. Nunc vero cum earum cultus nec
propter ista ipsa, quae putant eis subdita, sit ne-
cessarius, quia et multi colentes juventatem deam
minime in illa aetate viguerunt, et multi non eam
colentes gaudent robore juventutis, itemque multi 15
Fortunae barbatae supplices ad nullam vel de-
formem barbam pervenire potuerunt, et si qui eam
pro barba impetranda venerantur, a barbatis ejus
contemptoribus irridentur: itane desipit cor hu-
manum, ut, quorum deorum cultum propter ista 20
ipsa temporalia et cito praetereuntia munera, qui-
bus singulis singuli praeesse perhibentur, inanem
ludibriosumque cognoscit, propter vitam aeternam
credat esse fructuosum? Hanc dare illos posse
nec hi dicere ausi sunt, qui eis, ut ab insipienti- 25
bus populis colerentur, ista opera temporalia, quo-
niam nimis multos putarunt, ne quisquam eorum
sederet otiosus, minutatim divisa tribuerunt.

CAPUT XII.

**Quod gentilium deorum vanitate detecta
nequeat dubitari aeternam eos vitam nemini posse
praestare, qui nec ipsam adjuvent temporalem.**

5 Nunc propter tres theologias, quas Graeci dicunt mythicem, physicam, politicam, Latine autem dici possunt fabulosa, naturalis, civilis, quod neque de fabulosa, quam et ipsi deorum multorum falso-
rumque cultores liberrime reprehenderunt, neque
10 de civili, cujus illa pars esse convincitur ejusque et ista simillima vel etiam deterior invenitur, speranda est aeterna vita, si cui satis non sunt quae in hoc volumine dicta sunt, adjungat etiam illa quae in superioribus libris et maxime quarto de
15 felicitatis datore Deo plurima disputata sunt. Nam cui nisi uni felicitati propter aeternam vitam consecrandi homines essent, si dea felicitas esset? Quia vero non dea, sed munus est dei: cui deo
20 nisi datori felicitatis consecrandi sumus, qui aeternam vitam, ubi vera est et plena felicitas, pia caritate diligimus? Non autem esse datorem felicitatis quemquam istorum deorum, qui tanta turpitudine coluntur et, nisi ita colantur, multo turpius irascuntur atque ob hoc se spiritus immundis-
25 simos confitentur, puto ex his, quae dicta sunt, neminem dubitare oportere. Porro qui non dat felicitatem, vitam quo modo posset dare aeternam? Eam quippe vitam aeternam dicimus, ubi est sine

fine felicitas. Nam si anima in poenis vivit aeternis,
 quibus et ipsi spiritus cruciabuntur immundi, mors
 est illa potius aeterna quam vita. Nulla quippe
 major et pejor est mors, quam ubi non moritur
 mors. Sed quod animae natura, per id quod im- 5
 mortalis creata est, sine qualicumque vita esse
 non potest, summa mors ejus est alienatio a vita
 Dei in aeternitate supplicii. Vitam igitur aeternam,
 id est sine ullo fine felicem, solus ille dat, qui dat ve-
 ram felicitatem. Quam quoniam illi, quos colit theo- 10
 logia ista civilis, dare non posse convicti sunt: non
 solum propter ista temporalia atque terrena, quod
 superioribus quinque libris ostendimus, sed multo
 magis propter vitam aeternam quae post mortem fu-
 tura est, quod isto uno etiam illis cooperantibus egi- 15
 mus, colendi non sunt. Sed quoniam veterosae
 consuetudinis vis nimis in alto radices habet, si cui
 de ista civili theologia respuenda atque vitanda pa-
 rum videor disputasse, in aliud volumen, quod huic
 opitulante Deo conjungendum est, animum intendat. 20

LIBER X.

CAPUT V.

**De sacrificiis, quae Deus non requirit, sed ad
 significationem eorum offerri voluit, quae requirit.**

Quis autem ita desipiat ut existimet aliquibus 25
 usibus Dei esse necessaria, quae in sacrificiis of-

feruntur? Quod cum multis locis divina scriptura testetur, ne longum faciamus, breve illud de psalmo commemorare suffecerit: *Dixi Domino, Deus meus es tu quoniam bonorum meorum non eges.* Non
5 solum igitur pecore vel qualibet alia re corruptibili atque terrena, sed ne ipsa quidem justitia hominis Deus egere credendus est totumque quod recte colitur Deus homini prodesse non Deo. Neque enim fonti se quisquam dixerit consuluisse, si bi-
10 berit; aut luci, si viderit. Nec quod ab antiquis patribus alia sacrificia facta sunt in victimis pecorum, quae nunc Dei populus legit, non facit, aliud intellegendum est, nisi rebus illis eas res fuisse significatas, quae aguntur in nobis, ad hoc ut
15 inhaereamus Deo et ad eundem finem proximo consulamus. Sacrificium ergo visibile invisibilis sacrificii sacramentum, id est sacrum signum est. Unde ille paenitens apud prophetam vel ipse propheta quaerens Deum peccatis suis habere propitium: *Si voluisses, inquit, sacrificium, dedissem utique; holocaustis non delectaberis. Sacrificium Deo spiritus contritus: cor contribulatum et humiliatum Deus non spernet.* Intueamur quem ad modum, ubi Deum dixit nolle sacrificium, ibi
25 Deum ostendit velle sacrificium. Non vult ergo sacrificium trucidati pecoris, sed vult sacrificium contriti cordis. Illo igitur quod eum nolle dicit, hoc significatur, quod eum velle subjecit. Sic itaque illa Deum nolle dixit, quo modo ab stultis

ea velle creditur, velut suae gratia voluptatis. Nam si ea sacrificia quae vult (quorum hoc unum est: cor contritum et humiliatum dolore paenitendi) nollet eis sacrificiis significari, quae velut sibi delectabilia desiderare putatus est: non utique 5 de his offerendis in lege vetere praecepisset. Et ideo mutanda erant opportuno certoque jam tempore, ne ipsi Deo desiderabilia vel certe in nobis acceptabilia, ac non potius quae his significata sunt crederentur. Hinc et alio loco psalmi alterius: *Si* 10 *esuriero, inquit non dicam tibi; meus est enim orbis terrae et plenitudo ejus. Numquid manducabo carnes taurorum aut sanguinem hircorum potabo?* Tamquam diceret: Utique si mihi essent necessaria, non a te peterem, quae habeo in potestate. Deinde 15 subjungens quid illa significant: *Immola inquit, Deo sacrificium laudis et redde Altissimo vota tua et invoca me in die tribulationis, et eripiam te et magnificabis me.* Item apud alium prophetam: *In* 20 *quo, inquit, apprehendam Dominum, assumam Deum meum excelsum? Si apprehendam illum in holocaustis, in vitulis anniculis? Si acceptaverit Dominus in milibus arietum aut in denis milibus hircorum pinguium? Si annuntiatum est tibi, homo, bonum? Aut quid Dominus exquirat a te nisi fa-* 25 *cere iudicium et diligere misericordiam et paratum esse ire cum Domino Deo tuo?* Et in hujus prophetae verbis utrumque distinctum est satisque declaratum illa sacrificia per se ipsa non requirere

Deum, quibus significantur haec sacrificia, quae
 requirit Deus. In epistula, quae inscribitur ad
 Hebraeos: *Bene facere, inquit, et communicatores
 esse nolite oblivisci; talibus enim sacrificiis placetur*
 5 *Deo.* Ac per hoc ubi scriptum est: *Misericordiam*
volo quam sacrificium nihil aliud quam sacrificium
 sacrificio praelatum oportet intellegi; quoniam illud,
 quod ab omnibus appellatur sacrificium, signum
 est veri sacrificii. Porro autem misericordia verum
 10 sacrificium est; unde dictum est, quod paulo ante
 commemoravi: *Talibus enim sacrificiis placetur Deo.*
 Quaecumque igitur in ministerio tabernaculi sive
 templi multis modis de sacrificiis leguntur divinitus
 esse praecepta, ad dilectionem Dei et proximi signi-
 15 ficando referuntur. *In his enim duobus praeceptis,*
ut scriptum est, tota lex pendet et prophetae.

CAPUT VI.

De vero perfectoque sacrificio.

Proinde verum sacrificium est omne opus, quod
 20 agitur, at sancta societate inhaereamus Deo, re-
 latum scilicet ad illum finem boni, quo veraciter
 beati esse possimus. Unde et ipsa misericordia,
 qua homini subvenitur, si non propter Deum fit,
 non est sacrificium. Etsi enim ab homine fit vel
 25 offertur, tamen sacrificium res divina est, ita ut
 hoc quoque vocabulo id Latini veteres appella-

verint. Unde ipse homo Dei nomine consecratus
 et Deo devotus, in quantum mundo moritur ut Deo
 vivat, sacrificium est. Nam et hoc ad misericor-
 diam pertinet, quam quisque in se ipsum facit.
 Propterea scriptum est: *Miserere animae tuae* 5
placens Deo. Corpus etiam nostrum cum tempe-
 rantia castigamus, si hoc, quem ad modum de-
 bemus, propter Deum facimus, ut non exhibeamus
 membra nostra arma iniquitatis peccato, sed arma
 justitiae Deo, sacrificium est. Ad quod exhortans 10
 apostolus ait: *Obsecro itaque vos, fratres, per mi-*
sericordiam Dei, ut exhibeatis corpora vestra ho-
stiam vivam, sanctam, Deo placentem, rationabile
obsequium vestrum. Si ergo corpus, quo inferiore
 tamquam famulo vel tamquam instrumento utitur 15
 anima, cum ejus bonus et rectus usus ad Deum
 refertur, sacrificium est: quanto magis anima ipsa
 cum se refert ad Deum, ut igne amoris ejus ac-
 censa formam concupiscentiae saecularis amittat
 eique tamquam incommutabili formae subdita re- 20
 formetur, hinc ei placens, quod ex ejus pulchritu-
 dine acceperit, fit sacrificium! Quod idem apo-
 stolus consequenter adjungens: *Et nolite, inquit,*
conformari huic saeculo; sed reformamini in no-
vitae mentis vestrae ad probandum vos quae sit 25
voluntas Dei, quod bonum et bene placitum et per-
fectum. Cum igitur vera sacrificia opera sint mi-
 sericordiae sive in nos ipsos sive in proximos,
 quae referuntur ad Deum; opera vero misericor-

diae non ob aliud fiant nisi ut a miseria libere-
 mur ac per hoc ut beati simus (quod non fit
 nisi bono illo, de quo dictum est: *Mihi autem
 adhaerere Deo bonum est*): profecto efficitur, ut
 5 tota ipsa redempta civitas, hoc est congregatio
 societasque sanctorum, universale sacrificium offe-
 ratur Deo per sacerdotem magnum, qui etiam se
 ipsum obtulit in passione pro nobis, ut tanti ca-
 pitis corpus essemus, secundum formam servi.
 10 Hanc enim obtulit, in hac oblatus est, quia se-
 cundum hanc mediator est, in hac sacerdos, in
 hac sacrificium est. Cum itaque nos hortatus esset
 apostolus, ut exhibeamus corpora nostra hostiam
 vivam, sanctam, Deo placentem, rationabile obse-
 15 quium nostrum, et non conformemur huic saeculo,
 sed reformemur in novitate mentis nostrae: ad
 probandum quae sit voluntas Dei, quod bonum
 et bene placitum et perfectum, quod totum sa-
 crificium nos ipsi sumus: *Dico enim, inquit, per*
 20 *gratiam Dei, quae data est mihi, omnibus, qui*
sunt in vobis, non plus sapere, quam oportet sapere,
sed sapere ad temperantiam; sicut uniuersique Deus
partitus est mensuram fidei. Sicut enim in uno
 25 *membra non eosdem actus habent: ita multi unum*
corpus sumus in Christo; singuli autem alter al-
terius membra, habentes dona diversa secundum gra-
tiam, quae data est nobis. Hoc est sacrificium
Christianorum: multi unum corpus in Christo.

Quod etiam sacramento altaris fidelibus noto frequentat ecclesia, ubi ei demonstratur, quod in ea re, quam offert, ipsa offeratur.

CAPUT XIII.

**De invisibili Deo, qui se visibilem saepe
praestiterit, non secundum quod est, sed secundum
quod poterant ferre cernentes.** 5

Nec movere debet, quod, cum sit invisibilis, saepe visibiliter patribus apparuisse memoratur. Sicut enim sonus, quo auditur sententia in silentio intellegentiae constituta, non est hoc quod ipsa: ita et species, qua visus est Deus in natura invisibili constitutus, non erat quod ipse, Verum tamen ipse in eadem specie corporali videbatur, sicut illa sententia ipsa in sono vocis auditur; nec illi ignorabant invisibilem Deum iu specie corporali, quod ipse non erat, se videre. Nam et loquebatur cum loquente Moyses et ei tamen dicebat: *Si inveni gratiam ante te, ostende mihi temet ipsum, scienter ut videam te.* Cum igitur oporteret Dei legem in edictis angelorum terribiliter dari, non uni homini paucisve sapientibus, sed universae genti et populo ingenti: coram eodem populo magna facta sunt in monte, ubi lex per unum dabatur, conspiciente multitudine metuenda et tremenda quae fiebant. Non enim populus Israel sic 25

Moysi credidit, quem ad modum suo Lycurgo Lacedaemonii, quod a Jove seu Apolline leges, quas condidit, accepisset. Cum enim lex dabatur populo, qua coli unus jubebatur Deus, in conspectu ipsius populi, quantum sufficere divina providentia judicabat, mirabilibus rerum signis et motibus apparebat ad eandem legem dandam creatori servire creaturam.

CAPUT XIV.

10 **De uno Deo colendo non solum propter aeterna, sed etiam propter temporalia beneficia quia universa in ipsius providentiae potestate consistunt.**

Sicut autem unius hominis, ita humani generis, quod ad Dei populum pertinet, recta eruditio per quosdam articulos temporum tamquam aetatum profecit accessibus, ut a temporalibus ad aeterna capienda et a visibilibus ad invisibila surgeretur; ita sane ut etiam illo tempore, quo visibilia promittebantur divinitus praemia, unus tamen colendus commendaretur Deus, ne mens humana vel pro ipsis terrenis vitae transitoriae beneficiis cuiquam nisi vero animae creatori et domino subderetur. Omnia quippe, quae praestare hominibus vel angeli vel homines possunt, in unius esse Omnipotentis potestate quisquis diffitetur, insanit. De providentia certe Plotinus Platonius disputat eamque a summo

Deo, cujus est intellegibilis atque ineffabilis pulchritudo, usque ad haec terrena et ima pertingere flosculorum atque foliorum pulchritudine comprobabat; quae omnia quasi abjecta et volocissime pereuntia decentissimos formarum suarum numeros 5 habere non posse confirmat, nisi inde formentur, ubi forma intellegibilis et incommutabilis simul habens omnia perseverat. Hoc Dominus Jesus ibi ostendit ubi ait: *Considerate lilia agri, non laborant neque nent. Dico autem vobis, quia nec Sa-* 10 *lomon in tota gloria sua sic amictus est, sicut unum ex eis. Quod si faenum agri, quod hodie est et cras in clibanum mittitur, Deus sic vestit: quanto magis vos, modicae fidei?* Optime igitur anima humana adhuc terrenis desideriis infirma 15 ea ipsa, quae temporaliter exoptat bona infima atque terrena vitae huic transitoriae necessaria et prae illius vitae sempiternis beneficiis contemnenda, non tamen nisi ab uno Deo expectare consuescit, ut ab illius cultu etiam in istorum desiderio non 20 recedat, ad quem contemptu eorum et ab eis aversione perveniat.

LIBER XI.

CAPUT I.

De ea parte operis, qua duarum civitatum,
id est caelestis atque terrenae, initia et fines in-
cipient demonstrari.

5

Civitatem Dei dicimus, cujus ea scriptura testis
est, quae non fortuitis motibus animorum, sed plane
summae dispositione providentiae super omnes om-
nium gentium litteras omnia sibi genera ingenio-
rum humanorum divina excellens auctoritate sub-
10 jecit. Ibi quippe scriptum est: *Gloriosa dicta sunt
de te, civitas Dei*; et in alio psalmo legitur: *Ma-
gnus Dominus et laudabilis nimis in civitate Dei
nostri, in monte sancto ejus, dilatans exultationes
15 universae terrae*, et paulo post in eodem psalmo:
*Sicut audivimus, ita et vidimus, in civitate domini
virtutum, in civitate Dei nostri; Deus fundavit
eam in aeternum*; item in alio: *Fluminis impetus
laetificat civitatem Dei, sanctificavit tabernaculum
20 suum Altissimus; Deus in medio ejus non commo-
vebitur*. His atque hujus modi testimoniis, quae
omnia commemorare nimis longum est, didicimus
esse quandam civitatem Dei, cujus cives esse
concupiscimus illo amore, quem nobis illius con-
25 ditor inspiravit. Huic conditori sanctae civitatis cives
terrenae civitatis deos suos praeferunt ignorantes
eum esse Deum deorum, non deorum falsorum,

hoc est impiorum et superborum, qui ejus incommutabili omnibusque communi luce privati et ob hoc ad quandam egenam potestatem redacti suas quodam modo privatas potentias consecantur honoresque divinos a deceptis subditis quaerunt; sed deorum piorum atque sanctorum, qui potius se ipsos uni subdere quam multos sibi, potiusque Deum colere quam pro Deo coli delectantur. Sed hujus sanctae civitatis inimicis decem superioribus libris, quantum potuimus, domino et rege nostro adjuvante respondimus. Nunc quid a me jam exspectetur agnoscens meique non immemor debiti de duarum civitatum, terrenae scilicet et caelestis, quas in hoc interim saeculo perplexas quodam modo diximus invicemque permixtas, exortu et excursu et debitis finibus, quantum valuero, disputare ejus ipsius domini et regis nostri ubique opitulatione fretus aggrediar, primumque dicam, quem ad modum exordia duarum istarum civitatum in angelorum diversitate praecesserint.

CAPUT III.

De auctoritate canonicae scripturae divino spiritu conditae.

Hic prius per prophetas, deinde per se ipsum, postea per apostolos, quantum satis esse judicavit, locutus etiam scripturam condidit, quae canonica nominatur, eminentissimae auctoritatis, cui fidem

habemus de his rebus, quas ignorare non expedit nec per nos ipsos nosse idonei sumus. Nam si ea sciri possunt testibus nobis, quae remota non sunt a sensibus nostris sive interioribus sive etiam exterioribus (unde et praesentia nuncupantur, quod ita ea dicimus esse prae sensibus, sicut prae oculis quae praesto sunt oculis): profecto ea, quae remota sunt a sensibus nostris, quoniam nostro testimonio scire non possumus, de his alios testes requirimus eisque credimus, a quorum sensibus remota esse vel fuisse non credimus. Sicut ergo de visibilibus, quae non vidimus, eis credimus, qui viderunt, atque ita de ceteris, quae ad suum quemque sensum corporis pertinent: ita de his, quae animo ac mente sentiuntur (quia et ipse rectissime dicitur sensus, unde et sententia vocabulum accepit), hoc est de invisibilibus quae a nostro sensu interiore remota sunt, his nos oportet credere, qui hae in illo incorporeo lumine disposita didicerunt vel manentia contuentur.

CAPUT XVIII.

De pulchritudine universitatis, quae per ordinationem Dei etiam ex contrariorum fit oppositione luculentior.

Neque enim Deus ullum, non dico angelorum, sed vel hominum crearet, quem malum futurum esse praescisset, nisi pariter nosset quibus eos bo-

norum usibus commodaret atque ita ordinem saeculorum tamquam pulcherrimum carmen etiam ex quibusdam quasi antithetis honestaret. Antitheta enim quae appellantur in ornamentis elocutionis sunt decentissima, quae Latine ut appellentur opposita, vel, quod expressius dicitur, contrapositiona. Non est apud nos hujus vocabuli consuetudo, cum tamen eisdem ornamentis locutionis etiam sermo Latinus utatur, immo linguae omnium gentium. His antithetis et Paulus apostolus in secunda ad Corinthios epistula illum locum suaviter explicat, ubi dicit: *Per arma justitiae dextra et sinistra: per gloriam et ignobilitatem, per infamiam et bonam famam; ut seductores et veraces, ut qui ignoramur et cognoscimur; quasi morientes, et ecce vivimus, ut coerciti et non mortificati; ut tristes, semper autem gaudentes; sicut egeni, multos autem ditantes; tamquam nihil habentes et omnia possidentes.* Sicut ergo ista contraria contrariis opposita sermonis pulchritudinem reddunt: ita quadam non verborum, sed rerum eloquentia contrariorum oppositione saeculi pulchritudo componitur. Aperitissime hoc positum est in libro ecclesiastico isto modo: *Contra malum bonum est et contra mortem vita; sic contra pium peccator. Et sic intueri in omnia opera Altissima, bina bina, unum contra unum.*

LIBER XIV.

CAPUT IV.

Quid sit secundum hominem, quid autem
secundum Dei vivere.

5 Cum ergo vivit homo secundum hominem, non
secundum Deum, similis est diabolo; quia nec an-
gelo secundum angelum, sed secundum Deum vi-
vendum fuit, ut staret in veritate et veritatem de
illius. non de suo mendacium loqueretur. Nam et
10 de homine alio loco idem apostolus ait: *Si autem
veritas Dei in meo mendacio abundavit.* Nostrum
dixit mendacium, veritatem Dei. Cum itaque vivit
homo secundum veritatem, non vivit secundum
se ipsum, sed secundum Deum. Deus est enim
15 qui dixit: *Ego sum veritas.* Cum vero vivit se-
cundum se ipsum, hoc est secundum hominem,
non secundum Deum, profecto secundum menda-
cium vivit; non quia homo ipse mendacium est,
cum sit ejus auctor et creator Deus, qui non est
20 utique auctor creatorque mendacii, sed quia homo
ita factus est rectus, ut non secundum se ipsum,
sed secundum eum, a quo factus est, viveret, id
est illius potius quam suam faceret voluntatem:
non ita vivere, quem ad modum est factus ut vi-
25 veret, hoc est mendacium. Beatus quippe vult
esse etiam non sic vivendo ut possit esse. Quid

est ista voluntate mendacius? Unde non frustra dici potest omne peccatum esse mendacium. Non enim fit peccatum nisi ea voluntate, qua volumus ut bene sit nobis vel nolumus ut male sit nobis. Ergo mendacium est, quod, cum fiat ut bene sit nobis, hinc potius male est nobis, vel cum fiat, ut melius sit nobis, hinc potius pejus et nobis. Unde hoc, nisi quia de Deo potest bene esse homini, quem delinquendo deserit, non de se ipso secundum quem vivendo delinquit? 5 10

Quod itaque diximus, hinc exstitisse duas civitates diversas inter se atque contrarias, quod alii secundum carnem, alii secundum spiritum viverent: potest etiam isto modo dici quod alii secundum hominem, alii secundum Deum vivant. 15 Apertissime quippe Paulus ad Corinthios dicit: *Cum enim sint inter vos aemulatio et contentio, nonne carnales estis et secundum hominem ambulatis?* Quod ergo est ambulare secundum hominem, hoc est esse carnalem, quod a carne, 20 id est a parte hominis, intellegitur homo. Eosdem ipsos quippe dixit superius animales, quos postea carnales, ita loquens: *Quis enim scit, inquit, hominum, quae sunt hominis, nisi spiritus hominis, qui in ipso est? Sic et quae Dei sunt, nemo scit* 25 *nisi spiritus Dei. Nos autem, inquit, non spiritum hujus mundi accepimus, sed spiritum qui ex Deo est, ut sciamus quae a Deo donata sunt nobis; quae et loquimur, non in sapientiae humanae do-*

ctis verbis, sed doctis spiritu, spiritalibus spiritalia comparantes. Animalis autem homo non percipit quae sunt spiritus Dei; stultitia est enim illi. Talibus igitur, id est animalibus, paulo post dicit: Et ego,

5 fratres, non potui loqui vobis quasi spiritalibus, sed quasi carnalibus; et illud et hoc eodem loquendi modo, id est a parte totum. Et ab anima namque et a carne, quae sunt partes hominis, potest totum significari, quod est homo; atque ita non est aliud

10 animalis homo, aliud carnalis, sed idem ipsum est utrumque, id est secundum hominem vivens homo; sicut non aliud quam homines significantur, sive ubi legitur: Ex operibus legis non justificabitur omnis caro, sive quod scriptum est: Septuaginta

15 quinque animae descenderunt cum Jacob in Aegyptum. Et ibi enim per omnem carnem omnis homo, et ibi per septuaginta quinque animas septuaginta quinque homines intelleguntur. Et quod dictum est: Non in sapientiae humanae doctis verbis, potuit dici: «Non in sapientiae carnalis»: sicut quod dictum est: Secundum hominem ambulatis, potuit dici: «Secundum carnem». Magis autem hoc apparuit in his quae subjunxit: Cum enim quis dicat: Ego quidem sum Pauli, alius autem: Ego Apollo,

25 nonne homines estis? Quod dicebat: Animales estis, et: Carnales estis, expressius dixit: Homines estis, quod est: «Secundum hominem vivitis, non secundum Deum, secundum quem si viveretis, dii essetis».

CAPUT XXVIII.

De qualitate duarum civitatum, terrenae
atque caelestis.

Fecerunt itaque civitates duas amores duo, terrenam scilicet amor sui usque ad contemptum 5 Dei, caelestem vero amor Dei usque ad contemptum sui. Denique illa in se ipsa, haec in Domino gloriatur. Illa enim quaerit ab hominibus gloriam; huic autem Deus conscientiae testis maxima est gloria. Illa in gloria sua exaltat caput suum: haec 10 dicit deo suo: *Gloria mea et exaltans caput meum*. Illi in principibus ejus vel in eis quas subjugat nationibus dominandi libido dominatur; in hac serviunt invicem in caritate et praepositi consulendo et subditi obtemperando. Illa in suis po- 15 tentibus diligit virtutem suam; haec dicit Deo suo: *Diligam te, Domine, virtus mea*. Ideoque in illa sapientes ejus secundum hominem viventes aut corporis aut animi sui bona aut utriusque sectati sunt, aut qui potuerunt cognoscere Deum, non 20 ut Deum honoraverunt aut gratias egerunt, sed evanuerunt in cogitationibus suis, et obscuratum est insipiens cor eorum; dicentes se esse sapientes (id est dominante sibi superbia in sua sapientia sese extollentes) *stulti facti sunt et immutaverunt 25 gloriam incorruptibilis Dei in similitudinem imaginis corruptibilis hominis et volucrum et qua-*

drupedum et serpentium (ad hujusce modi enim simulacra adoranda vel duces populorum vel sectatores fuerunt), *et coluerunt atque servierunt creaturae potius quam Creatori, qui est benedictus in saecula*; in hac autem nulla est hominis sapientia nisi pietas, qua recte colitur verus Deus, id expectans praemium in societate sanctorum non solum hominum, verum etiam angelorum, *ut sit Deus omnia in omnibus.*

10

LIBER XV.

CAPUT I.

De duobus ordinibus generationis humanae in diversos fines ab initio procurentis.

De felicitate paradisi vel de ipso paradiso et de
 15 vita ibi primorum hominum eorumque peccato atque supplicio multi multa senserunt, multa dixerunt, multa litteris mandaverunt. Nos quoque secundum scripturas sanctas vel quod in eis legimus vel quod ex eis intellegere potuimus earum congruentes auctoritati de his rebus in superioribus
 20 libris diximus. Enucleatius autem si ista quaerantur multiplices atque multimodas pariunt disputationes, quae pluribus intexendae sint voluminibus, quam hoc opus tempusque deposcit, quod non ita largum habemus, ut in omnibus, quae possunt requirere otiosi et scrupulosi, paratiores ad inter-

rogandum quam capaciores ad intellegendum, nos oporteat immorari. Arbitror tamen satis nos jam fecisse magnis et difficillimis quaestionibus de initio vel mundi vel animae vel ipsius generis humani, quod in duo genera distribuimus, unum 5 eorum, qui secundum hominem, alterum eorum, qui secundum Deum vivunt; quas etiam mystice appellamus civitates duas, hoc est duas societates hominum, quarum est una quae praedestinata est in aeternum regnare cum Deo, altera aeternum 10 supplicium subire cum diabolo. Sed iste finis est earum, de quo post loquendum est. Nunc autem quoniam de exortu earum sive in angelis, quorum numerus ignoratur a nobis, sive in duobus primis hominibus satis dictum est, jam mihi videtur earum 15 aggrendus excursus, ex quo illi duo generare coeperunt, donec homines generare cessabunt. Hoc enim universum tempus sive saeculum, in quo cedunt morientes succeduntque nascentes, istarum duarum civitatum, de quibus disputamus, excursus est. 20

Natus est igitur prior Cain ex illis duobus generis humani parentibus, pertinens ad hominum civitatem, posterior Abel, ad civitatem Dei. Sicut enim in uno homine, quod dixit apostolus, experimur, quia *non primum quod spiritale est, sed, 25 quod animale, postea spiritale* (unde unusquisque, quoniam ex damnata propagine exoritur, primo sit necesse est ex Adam malus atque carnalis; quod si in Christum renascendo profecerit, post

erit bonus et spiritalis): sic in universo genere humano, cum primum duae istae coeperunt nascendo atque moriendo procurrare civitates, prior est natus civis hujus saeculi, posterius autem isto
5 peregrinus in saeculo et pertinens ad civitatem Dei, gratia praedestinatus gratia electus, gratia peregrinus deorsum gratia civis sursum. Nam quantum ad ipsum attinent, ex eadem massa oritur, quae originaliter est tota damnata; sed tamquam
10 figulus Deus (hanc enim similitudinem non impudenter, sed prudenter introducit apostolus) ex eadem massa fecit aliud vas in honorem, aliud in contumeliam. Prius autem factum est vas in
15 et in ipso uno, sicut jam dixi, homine prius est reprobum, unde necesse est incipiamus ut ubi non est necesse ut remaneamus, posterius vero probum, quo proficientes veniamus et quo pervenientes maneamus. Proinde non quidem omnis
20 homo malus erit bonus, memo tamen erit bonus qui non erat malus; sed quanto quisque citius mutatur in melius, hoc in se facit nominari, quod apprehendit, celerius et posteriore cooperit vocabulum prius. Scriptum est itaque de Cain, quod
25 condiderit civitatem; Abel autem tamquam peregrinus non condidit. Superna est enim sanctorum civitas, quamvis hic pariat cives in quibus peregrinatur, donec regni ejus tempus adveniat, cum congregatura est omnes in suis corporibus resur-

gentes, quando eis promissum dabitur regnum, ubi cum suo principe rege saeculorum sine ullo temporis fine regnabunt.

CAPUT IV.

De terrenae civitatis vel concertatione vel pace. 5

Terrena porro civitas, quae sempiterna non erit (neque enim, cum extremo supplicio damnata fuerit, jam civitas erit), hic habet bonum suum, cujus societate laetatur, qualis esse de talibus laetitia rebus potest. Et quoniam non est tale bonum, ut nullas angustias faciat amatoribus suis, 10 ideo civitas ista adversus se ipsam plerumque dividitur litigando, bellando atque pugnando et aut mortiferas aut certe mortales victorias requiringo. Nam ex quacumque sui parte adversus alteram sui partem bellando surrexerit, quaerit esse 15 victrix gentium, cum sit captiva viitorum; et si quidem, cum vicerit, superbius extollitur, etiam mortifera; si vero condicionem cogitans casusque communes magis quae accidere possunt adversis 20 angitur, quam eis quae provenerunt secundis rebus inflatur, tantummodo mortalis est ista victoria. Neque enim semper dominari poterit permanendo eis, quos potuerit subjugare vincendo. Non autem recte dicitur ea bona non esse, quae concupiscit 25 haec civitas quando est et ipsa in suo humano

genere melior. Concupiscit enim terrenam quan-
 dam pro rebus infimis pacem; ad eam namque
 desiderat pervenire bellando; quoniam si vicerit
 et qui resistat non fuerit, pax erit, quam non ha-
 5 bebant partes in vicem adversantes et pro his
 rebus, quas simul habere non poterant, infelici
 egestate certantes. Hanc pacem requirunt labo-
 riosa bella, hanc adipiscitur quae putatur gloriosa
 victoria. Quando autem vincunt qui causa justiore
 10 pugnabant, quis dubitet gratulandam esse victo-
 riam et provenisse optabilem pacem? Haec bona
 sunt et sine dubio Dei dona sunt. Sed si neglectis
 melioribus, quae ad supernam pertinent civitatem,
 ubi erit victoria in aeterna et summa pace segura,
 15 bona ista sic concupiscuntur, ut vel sola esse cre-
 dantur vel his, quae meliora creduntur, amplius
 diligantur: necesse est miseria consequatur et quae
 inerat augeatur.

CAPUT V.

20 **De primo terrenae civitatis auctore fratricida,
 ejus impietati Romanae urbis conditor germani
 caede responderit.**

Primus itaque fuit terrenae civitatis conditor
 fratricida; nam suum fratrem civem civitatis ae-
 25 ternae in hac terra peregrinantem invidentia victus
 occidit. Unde mirandum non est, quod tanto post

in ea civitate condenda, quae fuerat hujus terrenae civitatis, de qua loquimur, caput futura et tam multis gentibus regnatura, huic primo exemplo et, ut Graeci appellant ἀρχετύπη quaedam sui generis imago respondit. Nam et illic, sicut ipsum facinus 5 quidam poeta commemoravit illorum,

Fraterno primi maduerunt sanguine muri.

Sic enim condita est Roma, quando occisum Remum a fratre Romulo Romana testatur historia; nisi quod isti terrenae civitatis ambo cives erant. 10 Ambo gloriam de Romanae rei publicae institutione quaerebant, sed ambo eam tantam, quantam, nisi unus esset, habere non poterant. Qui enim volebat dominando gloriari, minus utique dominaretur, si ejus potestas vivo consorte minueretur. 15 Ut ergo totam dominationem haberet unus, ablati est socius, et scelere crevit in pejus, quod innocentia minus esset et melius. Hi autem fratres Cain et Abel non habebant ambo inter se similem rerum terrenarum cupiditatem, nec in hoc alter alteri in- 20 vidit, quod ejus dominatus fieret angustior, qui alterum occidit, si ambo dominarentur (Abel quippe non quaerebat dominationem in ea civitate, quae condebatur a fratre), sed invidentia illa diabolica, qua invident bonis mali, nulla alia causa, nisi quia 25 illi boni sunt, illa mali. Nullo enim modo fit minor accedente seu permanente consorte possessio bonitatis, immo possessio bonitas, quam tanto la-

titus, quanto concordius individua sociorum possidet caritas. Non habebit denique istam possessionem, qui eam noluerit habere communem, et tanto eam reperiet amplio-rem, quanto amplius ibi poterit amare consortem, Illud igitur, quod inter Remum et Romulum exortum est, quem ad modum ad-
 5 verus se ipsam terrena civitas dividatur, ostendit; quod autem inter Cain et Abel, inter duas ipsas civitates, Dei et hominum, inimicitias
 10 demonstravit. Pugnant ergo inter se mali et mali; item pugnant inter se mali et boni: boni vero et boni, si perfecti sunt, inter se pugnare non possunt. Proficientes autem nondumque perfecti ita
 15 possunt, ut bonus quisque ex ea parte pugnet contra alterum, qua etiam contra semet ipsum; et in uno quippe homine *caro concupiscit adversus spiritum et spiritus adversus carnem*. Concupiscentia ergo spiritalis contra alterius potest pugnare
 carnalem vel concupiscentia carnalis contra alterius spiritalem, sicut inter se pugnant boni et mali;
 20 vel certe ipsae concupiscentia carnales inter se duorum bonorum, nondum utique perfectorum, sicut inter se pugnant mali et mali, donec eorum, qui curantur, ad ultimam victoriam sanitas per-
 25 ducatur.

LIBER XVI.

CAPUT I.

An post diluvium a Noe usque ad Abraham
aliquae familiae secundum Deum viventium re- 5
periantur.

Post diluvium procurrentis sanctae vestigia ci-
vilitatis utrum continuata sint an intercurrentibus
impietatis interrupta temporibus ita ut nullus ho-
minum veri unius Dei cultor existeret, ad liquidum 10
scripturis loquentibus invenire difficile est, propterea
quia in canonicis libris post Noe, qui cum conjugē ac
tribus filiis totidemque nuribus suis meruit per ar-
cam vastatione diluvii liberari, non invenimus usque
Abraham cujusquam pietatem evidenti divino elo- 15
quio praedicatam, nisi quod Noe duos filios suos Sem
et Iapheth prophetica benedictione commendat,
intuens et praevidens quod longe fuerat post fu-
turum. Unde factum est etiam illud ut filium suum
medium, hoc est primogenito juniorem ultimoque 20
majorem, qui peccaverat in patrem, non in ipso,
sed in filio ejus suo nepote malediceret his ver-
bis; *Maledictus Chanaan puer, famulus erit fra-*
tribus suis. Chanaan porro natus fuerat ex Cham,
qui patris dormientis nec texerat, sed potius prodi- 25
derat nuditatem. Unde etiam quod secutus adjunxit
beuedictionem duorum maximi et minimi filiorum

dicens : *Benedictus Dominus Deus Sem, et erit Chanaan puer illius ; latificet Deus Iapheth, et habitet in domibus Sem, sicut ipsa ejusdem Noe et vineae plantatio et ex ejus fructu inebriatio et dormientis nudatio, et quae ibi cetera facta atque conscripta sunt, propheticis sunt gravidata sensibus et velata tegminibus.*

LIBER XVII.

CAPUT I.

De temporibus prophetarum.

Promissiones Dei, quae factae sunt ad Abraham, cujus semini et gentem Israeliticam secundum carnem et omnes gentes deberi secundum fidem Deo pollicente didicimus, quem ad modum compleantur, per ordinem temporum procurrens Dei civitas indicabit. Quoniam ergo superioris libri usque ad regnum David factus est finis, nunc ab eodem regno, quantum suscepto operi sufficere videtur, cetera quae sequuntur attingimus. Hoc itaque tempus, ex quo sanctus Samuel prophetare coepit, et deinceps, donec populus Israel captivus in Babyloniam duceretur atque inde secundum sancti Hieremiae prophetiam post septuaginta annos reversis Israelitis Dei domus instauraretur, totum tempus est prophetarum. Quamvis enim et ipsum Noe patriar-

cham, in cujus diebus universa diluvio terra deleta
 est, et alios supra et infra usque ad hoc tempus,
 quo reges in Dei populo esse coeperunt, propter,
 quaedam per eos futura sive quoquo modo signi-
 ficata sive praedicta, quae pertinerent ad civitatem 5
 Dei regnumque caelorum, non immerito possumus
 appellare prophetas, praesertim quia nonnullos
 eorum id expressius legimus nuncupatos, sicut
 Abraham, sicut Moysen: tamen dies prophetarum
 praecipue maximeque hi dicti sunt, ex quo coepit 10
 prophetare Samuel, qui et Saulem prius et eo re-
 probato ipsum David Deo praecipiente unxit in
 regem, de cujus ceteri stirpe succederent, quous-
 que illos succedere sic oporteret. Quae igitur a
 prophetis sunt praedicta de Christo, cum moriendo 15
 decedentibus et nascendo succedentibus suis mem-
 bris civitas Dei per ista curreret tempora, si omnia
 velim commemorare, in immensum pergitur, pri-
 mum quia ipsa scriptura, quae per ordinem reges
 eorumque facta et eventa digerens videtur tam- 20
 quam historica diligentia rebus gestis occupata esse
 narrandis, si adjuvante Dei spiritu considerata trac-
 tetur, vel magis vel certe non minus praenuntiandis
 futuris quam praeteritis enuntiandis invenietur in-
 tenta; (et hoc perscrutando indagare ac disserendo 25
 monstrare quam sit operosum atque prolixum et
 quam multis indignum voluminibus, quis ignorat,
 qui haec vel mediocriter cogitat?) deinde quia ea
 ipsa, quae ad prophetiam non ambigitur pertinere,

ita sunt multa de Christo regnoque caelorum, quae civitas Dei est, ut ad hoc aperiendum major sit disputatio necessaria, quam hujus operis modus flagitat. Proinde ita, si potuero, stilo moderabor
 5 meo, ut nuic operi in Dei voluntate peragendo nec ea quae supersunt dicam nec ea quae satis sunt praetermittam.

LIBER XVIII.

CAPUT I.

• 10 De his, quae usque ad tempora Salvatoris decem et septem voluminibus disputata sunt.

De civitatum duarum, quarum Dei una, saeculi perniciosissimo hujus est altera, in qua est, quantum ad hominum genus pertinet, etiam ista peregrina,
 15 exortu et procurso et debitis finibus me scripturum esse promisi, cum prius inimicos civitatis Dei, qui conditori ejus Christo deos suos praeferunt et livore sibi perniciosissimo atrociter invident Christianis, quantum me adjuvaret ejus gratia, refellissem, quod
 20 voluminibus decem prioribus feci. De hac vero mea, quam modo commemoravi, tripertita promissione decimum sequentibus quattuor libris ambarum est digestus exortus, deinde procurso ab homine primo usque ad diluvium libro uno, qui
 25 est hujus operis quintus decimus, atque inde usque ad Abraham rursus ambae sicut in temporibus, ita

et in nostris litteris concurrerunt, Sed a patre Abraham usque ad regnum tempus Israelitarum, ubi sextum decimum volumen absolvimus, et inde usque ad ipsius in carne Salvatoris adventum, quo usque septimus decimus liber tenditur, sola videtur 5 in meo stylo cucurrisse Dei civitas; cum in hoc saeculo non sola cucurrerit, sed ambae utique in genere humano, sicut ab initio simul suo procursu tempora varriaverint. Verum hoc ideo faci, ut prius, ex quo apertiores Dei promissiones esse coeperunt, 10 usque ad ejus ex virgine nativitatem, in quo fuerant quae primo promittebantur implenda, sine interpellatione a contrario alterius civitatis ista, quae Dei est, procurrens distinctius appareret; quamvis usque ad revelationem testamenti novi 15 non in lumine sed in umbra cucurrerit. Nunc ergo, quod intermiseram, video esse faciendum, ut ex Abrahae temporibus quo modo etiam illa cucurrerit, quantum satis videtur, attingam, ut ambae inter se possint consideratione legentium comparari. 20

CAPUT IX.

Quando Atheniensium civitas sit condita, et quam causam nominis ejus Varro perhibeat.

Nam ut Athenae vocarentur, quod certe nomen a Minerva est, quae Graece Ἀθῆναι dicitur, hanc 25 causam Varro indicat. Cum apparuisset illic re-

pente olivae arbor et alio loco aqua erupisset,
 regem prodigia ista moverunt, et misit ad Apol-
 linem Delphicum sciscitatum quid intellegendum
 esset quidve faciendum. Ille respondit, quod olea
 5 Minervam significaret, unda Neptunum, et quod
 esset in civium potestate, ex cuius potius nomine
 duorum deorum, quorum illa signa essent, civitas
 vocaretur. Isto Cecrops oraculo accepto cives om-
 nes utriusque sexus (mos enim tunc in eisdem locis
 10 erat, ut etiam feminae publicis consultationibus
 interessent) ad ferendum suffragium convocavit.
 Consulta igitur multitudine mares pro Neptuno,
 feminae pro Minerva tulere sententias, et quia
 una plus inventa est feminarum, Minerva vicit.
 15 Tunc neptunus iratus marinis fluctibus exaestuan-
 tibus terras Atheniensium populatus est; quoniam
 spargere latius quaslibet aquas difficile daemonibus
 non est. Cujus ut iracundia placaretur, triplici
 supplicio dicit idem auctor ab Atheniensibus affec-
 20 tas esse mulieres, ut nulla ulterius ferrent suffragia,
 ut nullus nascentium maternum nomen acciperet,
 ut ne quis eas Athenaeas vocaret. Ita illa civitas,
 mater aut nutrix liberalium doctrinarum et tot
 tantorumque philosophorum, qua nihil habuit Grae-
 25 cia clarius atque nobiliter, ludificantibus daemo-
 nibus de lite deorum suorum, maris et feminae,
 et de victoria per feminas feminae Athenas nomen
 accepit, et a victo laesa ipsam victricis victo-
 riam punire compulsata est, plus aquas Neptuni

quam Minervae arma formidans. Nam in mulieribus, quae sic punitae sunt, et Minerva quae vicerat victa est; nec adfuit suffragatricibus suis, ut suffragiorum deinceps perdita potestate et alienatis filiis a nominibus matrum Atheneas saltem vocari 5
liceret et ejus deae mereri vocabulum, quam viri dei victricem fecerant ferendo suffragium. Quae et quanta hinc dici possent, nisi sermo ad alia properaret!

CAPUT XLII.

10

**Qua dispensatione providendiae Dei
scripturae sacrae veteris testamenti ex Hebraeo
in Graecum eloquium translatae sint, ut gen-
tibus innotescerent.**

Has sacras litteras etiam unus Ptolemaeorum 15
regum Aegypti nosse studuit et habere. Nam post
Alexandri Macedonis, qui etiam Magnus cognominatus est, mirificentissimam minimeque diuturnam potentiam, qua universam Asiam, immo paene totum orbem, partim vi et armis, partim terrore 20
subegerat (quando inter cetera Orientis etiam Iudaeam ingressus obtinuit), eo mortuo comites ejus cum regnum illud amplissimum non pacifice inter se possessuri divisissent, sed potius dissipassent bellis omnia vastaturi. Ptolemaeos reges habere 25
coepit Aegyptus; quorum primus, Lagi filius,

multos ex Iudaea captivos in Aegyptum transtulit. Huic autem succedens alius Ptolemaeus, qui est appellatus Philadelphus, omnes, quos ille adduxerat subjugatos liberos redire permisit; insuper
 5 et dona regia templum Dei misit petivitque ab Eleazaro tunc pontifice dari sibi scripturas, quas profecto audierat fama praedicante divinas, et ideo concupiverat habere in bibliotheca, quam nobilissimam fecerat. Has ei cum idem pontifex misisset
 10 Hebraeas, post ille etiam interpretes postulavit; et dati sunt septuaginta duo, de singulis duodecim tribubus seni homines, linguae utriusque doctissimi, Hebraeae scilicet atque Graecae, quorum interpretatio ut Septuaginta vocetur, jam ob-
 15 tinuit consuetudo. Traditur sane tam mirabilem ac stupendum planeque divinum in eorum verbis fuisse consensum, ut, cum ad hoc opus separatim singuli sederint (ita enim eorum fidem Ptolemaeo placuit explorare), in nullo verbo, quod idem signi-
 20 ficaret et tantundem valeret, vel in verborum ordine alter ab altero discreparet; sed tamquam unus esset interpres, ita quoa omnes interpretati sunt unum erat; quoniam re vera spiritus erat unus in omnibus. Et ideo tam mirabile Dei munus acceperant, ut illa-
 25 rum scripturarum non tamquam humanarum, sed, sicut erant, tamquam divinarum etiam isto modo commendaretur auctoritas, credituris quandoque gentibus profutura, quod jam videmus effectum.

LIBER XIX.

CAPUT XI.

**De beatitudine pacis aeternae, in qua sanctis
finis est, id est vera perfectio.**

Quapropter possemus dicere fines bonorum 5
nostrorum esse pacem, sicut aeternam diximus
vitam, praesertim quia ipsi civitati Dei, de qua
nobis est ista operosissima disputatio, in sancto
dicitur psalmo : *Lauda Hierusalem Dominum, con-*
lauda Deum tuum Sion ; quoniam confirmavit seras 10
portarum tuarum benedixit filios tuos in te, qui
posuit fines tuos pacem. Quando enim confirmatae
fuerint serae portarum ejus, jam in illam nullus
intrabit nec ab illa ullus exiit. Ac per hoc fines
ejus eam debemus hic intellegere pacem, quam 15
volumus demonstrare finalem. Nam et ipsius civi-
tatis mysticum momen, id est Hierusalem, quod
et ante jam diximus, visio pacis interpretatur.
Sed quoniam pacis nomen etiam in his rebus
mortalibus frequentatur, ubi utique non est vita 20
aeterna, propterea finem civitatis hujus, ubi erit
summum bonum ejus, aeternam vitam maluimus
commemorare quam pacem. De quo fine apostolus
ait : *Nunc vero liberati a peccato, servi autem*
facti Deo, habetis fructum vestrum in sanctifica- 25
tionem, finem vero vitam aeternam. Sed rursus

quia vita aeterna ab eis, qui familiaritatem non habent cum scripturis sanctis, potest accipi etiam malorum vita, vel secundum quosdam etiam philosophos propter animae immortalitatem vel secundum etiam fidem nostram propter poenas interminabiles impiorum, qui utique in aeternum cruciari non poterunt, nisi etiam vixerint in aeternum: profecto finis civitatis hujus, in quo summum habebit bonum, vel pax in vita aeterna vel vita aeterna in pace
 10 dicendus est, ut facilius ab omnibus possit intellegi. Tantum est enim pacis bonum, ut etiam in rebus terrenis atque mortalibus nihil gratius soleat audiri, nihil desiderabilius concupisci, nihil postremo possit melius inveniri. De quo si ali-
 15 quanto diutius loqui voluerimus, non erimus, quantum arbitror, onerosi legentibus, et propter finem civitatis hujus, de qua nobis sermo est, et propter ipsam dulcedinem pacis, quae omnibus cara est.

20

CAPUT XII.

**Quod etiam bellantium saevitia omnesque hominum inquietudines ad pacis finem cupiant pervenire sine
 ejus appetitu nulla natura sit.**

Quod enim mecum quisquis res humanas natu-
 25 ra que communem utcumque intuetur agnoscit; sicut nemo est qui gaudere nolit, ita nemo est qui

pacem habere nolit. Quando quidem et ipsi, qui
 bella volunt, nihil aliud quam vincere volunt; ad
 gloriosam ergo pacem bellando cupiunt pervenire.
 Nam quid est aliud victoria nisi subjectio repug-
 nantium? quod cum factum fuerit, pax erit. Pacis 5
 igitur intentione geruntur et bella, ab his etiam,
 qui virtutem bellicam student exercere imperando
 atque pugnando. Unde pacem constat belli esse
 optabilem finem. Omnis enim homo etiam belli-
 gerando pacem requirit; nemo autem bellum pa- 10
 cificando. Nam et illi qui pacem, in qua sunt,
 perturbari volunt, non pacem oderunt, sed eam
 pro arbitrio suo cupiunt commutari. Non ergo ut
 sit pax nolunt, sed ut ea sit quam volunt. Deni-
 que etsi per seditionem se ab aliis separaverint, 15
 cum eis ipsis conspiratis vel conjuratis suis nisi
 qualemcumque speciem pacis teneant, non efficiunt
 quod intendunt. Proinde latrones ipsi, ut vehe-
 mentius et tutius infesti sint paci ceterorum, pacem
 volunt habere sociorum. Sed etsi unus sit tam 20
 praepollens viribus et conscios ita cavens, ut nulli
 socio se committat solusque insidians et praevalens
 quibus potuerit oppressis et extinctis praedas
 agat, cum eis certe, quos occidere non potest et
 quos vult latere quod facit, qualemcumque un- 25
 bram pacis tenet. In domo autem sua cum uxore
 et cum filiis, et si quos alios illic habet, studet
 profecto esse pacatus; eis quippe ad nutum ob-
 temperantibus sine dubio delectatur. Nam si non

fiat, indignatur, corripit, vindicat et domus suae
 pacem, si ita necesse sit, etiam saeviendo com-
 ponit, quam sentit esse non posse, nisi cuidam
 principio, quod ipse in domo sua est, cetera in
 5 eadem domestica societate subjecta sint. Ideoque
 si offerretur ei servitus plurium, vel civitatis vel
 gentis, ita ut sic ei servirent, quem ad modum
 sibi domi suae serviri volebat: non se jam latro-
 nem latebris conderet, sed regem conspicuum su-
 10 blimaret, cum eadem in illo cupiditas et malitia
 permaneret. Pacem itaque cum suis omnes habere
 cupiunt, quos ad arbitrium suum volunt vivere.
 Nam et cum quibus bellum gerunt, suos facere,
 si possint, volunt eisque subjectis leges suae pacis
 15 imponere.

Sed faciamus aliquem, qualem canit poetica et
 fabulosa narratio, quem fortasse propter ipsam
 insociabilem feritatem semihominem quam homi-
 nem dicere maluerunt. Quamvis ergo hujus regnum
 20 dirae speluncae fuerit solitudo tamque malitia sin-
 gularis, ut ex hac ei nomen inventum sit (Graece
 namque malus κακός dicitur, quod ille vocaba-
 tur), nulla conjux ei blandum ferret referretque
 sermonem, nullis filiis vel alluderet parvulis vel
 25 grandiusculis imperaret, nullo amici colloquio frue-
 retur, nec Vulcani patris, quo vel hinc tantum non
 parum felicius fuit, quia tale monstrum ipse non
 genuit; nihil cuiquam daret, sed a quo posset quid-
 quid vellet et quando posset et cum vellet au-

ferret: tamen in ipsa sua spelunca solitaria, cu-
 jus, ut describitur, «semper recenti caede tepe-
 bat humus», nihil aliud quam pacem volebat, in
 qua nemo illi molestus esset, nec ejus quietem
 vis ullius terrorve turbaret. Cum corpore denique 5
 suo pacem habere cupiebat, et quantum habebat,
 tantum bene illi erat. Quando quidem membris
 obtemperantibus imperabat, et ut suam mortali-
 tatem adversum se ex indigentia rebellantem ac
 seditionem famis ad dissociandam atque excluden- 10
 dam de corpore animam concitantem quanta posset
 festinatione pacaret, rapiebat, necabat, vorabat et
 quamvis immanis ac ferus paci tamen suae vitae
 ac salutis immaniter et ferociter consulebat; ac
 per hoc si pacem, quam in sua spelunca atque 15
 in se ipso habere satis agebat, etiam cum aliis
 habere vellet, nec malus nes monstrum nec semi-
 homo vocaretur. Aut si ejus corporis forma et
 atrorum ignium vomitus ab eo deterrebat homi-
 num societatem, forte non nocendi cupiditate, sed 20
 vivendi necessitate saeviebat. Verum isto non fuerit
 vel, quod magis credendum est, non talis fuerit
 qualis poetica vanitate describitur; nisi enim nimis
 accusaretur Cacus, parum Hercules laudaretur.
 Talis ergo homo sive semihomo melius, ut dixi, 25
 creditur non fuisse, sicut multa figmenta poetarum.
 Ipsae enim saevissimae ferae, unde ille partem
 habuit feritatis (nam et semiferus dictus est), ge-
 nus proprium quadam pace custodiunt, cueundo,

gignendo, pariendo, fetus fovendo atque nutriendo, cum sint pleraeque insociabiles et solivagae; non scilicet ut oves, cervi, columbae, sturni, apes, sed ut leones, lupi, vulpes, aquilae, noctuae. Quae enim
 5 tigris non filiis suis mitis immurmurat et pacata feritae blanditur? Quis milvus, quantumlibet solitarius rapinis circumvolet, non nidum congerit, ova confovet, pullos alit et quasi cum sua matre familias societatem domesticam quanta potest pace conser-
 10 vat? Quanto magis homo fertur quodam modo naturae suae legibus ad ineundam societatem pacemque cum hominibus, quantum in ipso est, omnibus obtinendam, cum etiam mali pro suorum pace belligerent omnesque, si possint, suos facere ve-
 15 lint, ut uni cuncti et cuncta deserviant; quo pacto, nisi in ejus pacem vel amando vel timendo consentiant? Sic enim superbia perverse imitatur Deum. Odit namque cum sociis aequalitatem sub illo, sed imponere vult sociis dominationem suam
 20 pro illo. Odit ergo justam pacem Dei et amat iniquam pacem suam. Non amare tamen qualemcumque pacem nullo modo potest. Nullius quippe vitium ita contra naturam est, ut naturae deleat etiam extrema vestigia.

25 Itaque pacem iniquorum in pacis comparatione justorum ille videt nec pacem esse dicendam, qui novit praeponere recta pravis et ordinata perversis. Quod autem perversum est etiam hoc necesse est ut in aliqua et ex aliqua et cum aliqua

rerum parte pacatum sit, in quibus est vel ex quibus constat; alioquin nihil esset omnino. Velut si quisquam capite deorsum pendeat, perversus est utique situs corporis et ordo membrorum, quia id, quod desuper esse natura postulat, subter 5 est, et quod illa subter vult esse desuper factum est; conturbavit carnis pacem ista perversitas et ideo molesta et: verum tamen anima corpori suo pacata est et pro ejus salute satagit, et ideo est qui doleat; quae si molestiis ejus exclusa discesserit, quamdiu 10 compago membrorum manet, non est sine quadam partium pace quod remanet, et ideo est adhuc qui pendeat. Et quod terrenum corpus in terram nititur et vinculo quo suspensum est renititur, in suae pacis ordinem tendit et locum quo requiescat 15 quodam modo voce ponderis poscit, jamque exanime ac sine ullo sensu a pace tamen naturali sui ordinis non recedit, vel cum tenet eam, vel cum fertur ad eam. Si enim adhibeantur medicamenta atque curatio, quae formam cadaveris 20 dissolvi dilabique non sinat, adhuc pax quaedam partes partibus jungit totamque molem applicat terreno et convenienti ac per hoc pacato loco. Si autem nulla adhibeatur cura condendi, sed naturali cursui relinquatur, tamdiu quasi tumultuatur 25 dissidentibus exhalationibus et nostro inconuenientibus sensui, donec mundi conveniat elementis et in eorum pacem paulatim particulatimque discedat. Nullo modo tamen inde aliquid legibus summi

illius creatoris ordinatorisque subtrahitur, a quo
 pax universitatis administratur; quia, etsi de cada-
 vere majoris animantis animalia minuta nascantur,
 eadem lege creatoris quaeque corpuscula in sa-
 5 luti pace suis animulis serviunt; etsi mortuorum
 carnes ab aliis animalibus devorentur, easdem leges
 per cuncta diffusas ad salutem generis cujusque
 mortalium congrua congruis pacificantes, quaque
 10 gantur et in res quaslibet convertantur et commu-
 tentur, inveniunt.

CAPUT XIII.

**De pace universali, quae inter quaslibet
 15 perturbationes privari non potest lege naturae, dum
 sub justo iudice ad id quisque pervenit ordinatione,
 quod meruit voluntate.**

Pax itaque corporis est ordinata temperatura
 partium, pax animae irrationalis ordinata requies
 appetitionum, pax animae rationalis ordinata cogni-
 20 tionis actionisque consensio, pax corporis et animae
 ordinata vita et salus animantis, pax hominis mor-
 talis et Dei ordinata in fide sub aeterna lege oboe-
 dientia, pax hominum ordinata concordia, pax do-
 mus ordinata imperandi atque oboediendi concor-
 25 dia cohabitantium, pax civitatis ordinata imperandi
 atque oboediendi concordia civium, pax caelestis
 civitatis ordinatissima et concordissima societas

fruendi Deo et invicem in Deo, pax omnium rerum
 tranquillitas ordinis. Ordo est parium dispariumque
 rerum sua cuique loca tribuens dispositio. Proinde
 miseri, quia, in quantum miseri sunt, utique in
 pace non sunt, tranquillitate quidem ordinis carent, 5
 ubi perturbatio nulla est; verum tamen quia merito
 justeque sunt miseri, in ea quoque ipsa miseria
 sua praeter ordinem esse non possunt; non quidem
 conjuncti beatis, red ab eis tamen ordinis lege
 reijuncti. Qui cum sine perturbatione sunt, rebus, 10
 in quibus sunt, quantacumque congruentia coa-
 ptantur; ac per hoc inest eis ordinis nonnulla tran-
 quillitas, inest ergo nonnulla pax. Verum ideo miseri
 sunt, quia, etsi in aliqua securitate non dolent
 non tamen ibi sunt, ubi securi esse ac dolere non 15
 debeant; miseriores autem, si pax eis cum ipsa
 lege non est, qua naturalis ordo administratur.
 Cum autem dolent, ex qua parte dolent, pacis
 perturbatio facta est; in illa vero adhuc pax est,
 in qua nec dolor urit nec compago ipsa dissolvitur. 20
 Sicut ergo esse quaedam vita sine dolore, dolor
 autem sine aliqua vita esse non potest: sic est
 quaedam pax sine ullo bello, bellum vero esse
 sine aliqua pace non potest; non secundum id,
 quod bellum est, sed secundum id, quod ab eis 25
 vel in eis geritur, quae aliquae naturae sunt;
 quod nullo modo essent, si non qualicumque pace
 subsisterent.

Quapropter est natura, in qua nullum malum

est vel etiam in qua nullum esse malum potest ;
esse autem natura, in qua nullum bonum sit, non
potest. Proinde nec ipsius diaboli natura, in quan-
tum natura est, malum est ; sed perversitas eam
5 malam facit. Itaque in veritate non stetit, sed ve-
ritatis iudicium non evasit ; in ordinis tranquilli-
tate non mansit, nec ideo tamen a potestate or-
dinatoris effugit. Bonum Dei, quod illi est in
natura, non eum subtrahit justitiae Dei, qua ordi-
10 natur in poena ; nec ibi Deus bonum insequitur
quod creavit, sed malum quod illi commisit. Neque
enim totum aufert quod naturae dedit, sed aliquid
adimit, aliquid relinquit, ut sit qui doleat quod ade-
mit. Et ipse dolor testimonium est boni adempti
15 et boni relictii. Nisi enim bonum relictum esset,
bonum amissum dolere non posset. Nam qui
peccat, pejor est, si laetatur in damno aequitatis ;
qui vero cruciatur, si nihil inde acquirat boni,
dolet damnum salutis. Et quoniam aequitas ac
20 salus utrumque bonum est bonique amissione do-
lendum est potius quam laetandum (si tamen non
sit compensatio melioris ; melior est autem animi
aequitas quam corporis sanitas) : profecto conve-
nientius injustus dolet in supplicio, quam laetatus
25 est in delicto. Sicut ergo laetitia deserti boni in
peccato testis est voluntatis malae, ita dolor amissi
boni in supplicio testis est naturae bonae. Qui
enim dolet amissam naturae suae pacem, ex ali-
quibus reliquiis pacis id dolet, quibus fit, ut sibi

amica natura sit. Hoc autem in extremo supplicio
 recte fit, ut iniqui et impii naturalium bonorum
 damna in cruciatibus defleant, sentientes eorum
 ablatorem justissimum Deum, quem contempse- 5
 runt benignissimum largitorem. Deus ergo natu-
 rarum omnium sapientissimus conditor et justis-
 simus ordinator, qui terrenorum ornamentorum
 maximum instituit mortale genus humanum, dedit
 hominibus quaedam bona huic vitae congrua, id
 est pacem temporalem pro modulo mortalis vitae 10
 in ipsa salute et incolumitate ac societate sui ge-
 neris, et quaeque huic paci vel tuendae vel recu-
 perandae necessaria sunt (sicut ea, quae apte et
 convenientur adjacent sensibus, lux, vox, aerae spi-
 rabiles, aquae potabiles, et quidquid ad alendum 15
 tegendum, curandum, ornandumque corpus con-
 gruit), eo pacto aequissimo, ut, qui mortalis tali-
 bus bonis paci mortalium accommodatis recte
 usus fuerit, accipiat ampliora atque meliora, ipsam
 scilicet immortalitatis pacem eique convenientem 20
 gloriam et honorem in vita aeterna ad fruendum.
 Deo et proximo in Deo; qui autem perperam,
 nec illa accipiat et haec amittat.

CAPUT XIV.

**De ordine ac lege sive terrena sive caelesti,
per quam societati humanae etiam dominando
consulitur, cui et consulendo servitur.**

5 Omnis igitur usus rerum temporalium refertur
ad fructum pacis terrenaе in terrena civitate; in
caelesti autem civitate refertur ad fructum pacis
aeternae. Quapropter si irrationalia essemus ani-
mantia, nihil appeteremus praeter ordinatam tem-
10 peraturam partium corporis et requiem appetitio-
num; nihil ergo praeter quietem carnis et copiam
voluptatum, ut pax corporis, prodesset paci animae.
Si enim desit pax corporis, impeditur etiam irra-
tionalis animae pax, quia requiem appetitionum
15 consequi non potest. Utrumque autem simul ei
paci prodest, quam inter se habent anima et cor-
pus, id est ordinatae vitae ac salutis. Sicut enim
pacem corporis amare se ostendunt animantia,
cum fugiunt dolorem, et pacem animae, cum prop-
20 ter explendas indigentias appetitionum voluptatem
sequuntur: ita mortem fugiendo satis indicant, quan-
tum diligant pacem, qua sibi conciliantur anima
et corpus. Sed quia homini rationalis anima inest,
totum hoc, quod hebet commune cum bestiis, sub-
25 dit paci animae rationalis, ut mente aliquid con-
templetur et secundum hoc aliquid agat, ut sit
ei ordinata cognitionis actionisque consensus, quam

pacem rationalis animae dixeramus. Ad hoc enim
 velle debet nec dolore molestari nec desiderio
 perturbari nec morte dissolvi, ut aliquid utile co-
 gnoscat et secundum eam cognitionem vitam mor-
 resque componat. Sed ne ipso studio cognitionis 5
 propter humanae mentis infirmitatem in pestem
 alicujus erroris incurrat, opus habet magisterio di-
 vino, cui certus obtemperet, et adjutorio, ut liber
 obtemperet. Et quoniam, quamdiu est in isto mor-
 tali corpore, peregrinatur a Domino: ambulat per 10
 fidem, non per speciem; ac per hoc omnem pa-
 cem vel corporis vel animae vel simul corporis
 et animae refert ad illam pacem, quae homini
 mortali est cum immortalis Deo, ut ei sit ordinata
 in fide sub aeterna lege oboedientia. Jam vero 15
 quia duo praecipua praecepta, hoc est delectio-
 nem Dei et dilectionem proximi, docet magister
 Deus, in quibus tria invenit homo quae diligat,
 Deum, se ipsum et proximum, atque ille in se
 diligendo non errat, qui Deum dilligit: consequens 20
 est, ut etiam proximo ad diligendum Deum con-
 sulat, quem jubetur sicut se ipsum diligere (sic
 uxori, sic filiis, sic domesticis, sic ceteris quibus
 potuerit hominibus), et ad hoc sibi a proximo, si
 forte indiget, consuli velit; ac per hoc erit pacatus, 25
 quantum in ipso est, omni homini pace hominum,
 id est ordinata concordia, cujus hic ordo est, primum
 ut nulli noceat, deinde ut etiam prosit cui potuerit,
 Primitus ergo inest ei suorum cura; ad eos quippe

habet opportuniorem facilioremque aditum consu-
 lendi, vel naturae ordine vel ipsius societatis hu-
 manae. Unde apostolus dicit: *Quisquis autem suis*
et maxime domesticis non providet, fidem denegat
 5 *et est infideli deterior.* Hinc itaque etiam pax do-
 mestica oritur, id est ordinata imperandi oboe-
 diendique concordia cohabitantium. Imperant enim,
 qui consulunt; sicut vir uxori, parentes filiis, domini
 servis. Oboediunt autem quibus consulitur; sicut
 10 mulieres maritis, filii parentibus, servi dominis Sed
 in domo justii viventis ex fide et adhuc ab illa
 caelesti civitate peregrinantis etiam qui imperant
 serviunt eis, quibus videntur imperare. Neque enim
 dominandi cupiditate imperant, sed officio consu-
 15 lendi, nec principandi superbia, sed providendi
 misericordia.

CAPUT XV.

**De libertate naturali et de servitute, ejus
 prima causa peccatum est, qua homo malae volun-**
 20 **tatis, etiamsi non est mancipium alterius hominis,
 servus est propriae libidinis.**

Hoc naturalis ordo praescribit, ita Deus homi-
 nem condidit. Nam: *Domtnetur, inquit, piscium*
maris et volatiliium caeli et omnium repentium,
 25 *quae repunt super terram.* Rationalem factum ad
 imaginem suam noluit nisi irrationabilibus domi-

nari; non hominem homini, sed hominem pecori. Inde primi justii pastores pecorum magis quam reges hominum constituti sunt, ut etiam sic insinuaret Deus, quid postulet ordo creaturarum, quid exigat meritum peccatorum. Condicio quippe servitutis jure intellegitur imposita peccatori. Proinde nusquam scripturarum legimus servum, antequam hoc vocabulo Noe justus peccatum filii vindicaret. Nomen itaque istud culpa meruit, non natura. Origo autem vocabuli servorum in Latina lingua inde creditur ducta, quod hi, qui jure belli possent occidi, a victoribus cum servabantur servi fiebant, a servando appellati; quod etiam ipsum sine peccati merito non est. Nam et cum justum geritur bellum, pro peccato e contrario dimicatur; et omnis victoria, cum etiam malis provenit, divino judicio victos humiliat vel emendans peccata vel puniens. Testis est homo Dei Daniel, cum in captivitate positus peccata sua et peccata populi sui confitetur Deo et hanc esse causam illius captivitatis pio dolore testatur. Prima ergo servitutis causa peccatum est, ut homo homini condicionis vinculo subderetur; quod non fit nisi Deo judicante, apud quem non est iniquitas et novit diversas poenas meritis distribuere delinquentium. Sicut autem supernus Dominus dicit: *Omnis, qui facit peccatum, servus est peccati*, ac per hoc multi quidem religiosi dominis iniquis, non tamen liberis serviunt: *A qua enim quis devictus est, huic et*

servus addictus est. Et utique felicius servitur homini, quam libidini, cum saevissimo dominatu vastet corda mortalium, ut alias omittam, libido ipsa dominandi. Hominibus autem illo pacis ordine, quo
 5 aliis alii subjecti sunt, sicut prodest humilitas servientibus, ita nocet superbia dominantibus. Nullus autem natura, in qua prius Deus hominem condidit, servus est hominis aut peccati. Verum et poenalis servitus ea lege ordinatur, quae naturalem ordinem
 10 conservari jubet, perturbari vetat; quia si contra eam legem non esset factum, nihil esset poenali servitute coercendum. Ideoque apostulos etiam servos monet subditos esse dominis suis et ex animo eis cum bona voluntate servire; ut scilicet,
 15 si non possunt a dominis liberi fieri, suam servitutem ipsi quodam modo liberam faciant, non timore subdolo, sed fideli dilectione serviendo, donec transeat iniquitas et evacuetur omnis principatus et potestas humana et sit Deus omnia in omnibus.

20

CAPUT XVI.

De aequo jure dominandi.

Quocirca etiamsi habuerunt servos justis patres nostri, sic administrabant domesticam pacem, ut secundum haec femporalia bona filiorum sortem
 25 a servorum condicione distinguerent; ad Deum autem colendum, in quo aeterna bona speranda

sunt, omnibus domus suae membris pari dilectione consulerent. Quod naturalis ordo ita praescribit, ut nomen patrum familias hinc exortum sit et tam late vulgatum, ut etiam inique dominantes hoc se gaudeant appellari. Qui autem veri 5 patres familias sunt, omnibus in familia sue tamquam filiis ad colendum et promerendum Deum consulunt, desiderantes atque optantes venire ad caelestem domum, ubi necessarium non sit officium imperandi mortalibus, quia necessarium non 10 erit officium consulendi jam in illa immortalitate felicibus; quo donec veniatur, magis debent patres quod dominantur quam servi tolerare quod serviunt. Si quis autem in domo per inoboedientiam domesticae paci adversatur, cerpitur seu verbo 15 seu verbere seu quolibet alio genere poenae justo atque licito, quantum societas humana concedit, pro ejus qui corripitur utilitate, ut paci unde dissiluerat coaptetur. Sicut enim non est beneficentiae adjuvando efficere, ut bonum quod majus 20 est amittatur: ita non est innocentiae parcendo sinere, ut in malum gravius incidatur. Pertinet ergo ad innocentis officium, non solum nemini malum inferre, verum etiam cohibere a peccato vel punire peccatum, ut aut ipse qui plectitur cor- 25 rigatur exemplo, ut alii terreantur exemplo. Quia igitur hominis domus initium sive particula debet esse civitatis, omne autem initium ad aliquem sui generis finem et omnis pars ad universi,

cujus pars est, integritatem refertur, satis apparet esse consequens, ut ad pacem civicam pax domestica referatur, id est, ut ordinata imperandi oboediendique concordia cohabitantium referatur
 5 ad ordinatam imperandi oboediendique concordiam civium. Ita fit, ut ex lege civitatis praecepta sumere patrem familias oporteat, quibus domum suam sic regat, ut sit paci accommoda civitatis.

CAPUT XVII.

10 **Unde Caelestis societas cum terrena civitate pacem habeat et unde discordiam.**

Sed domus hominum, qui non vivunt ex fide, pacem terrenam ex hujus temporalis vitae rebus commodisque sectatur; domus autem hominum ex
 15 fide viventium exspectat ea, quae in futurum aeterna promissa sunt, terrenisque rebus ac temporalibus tamquam peregrina utitur, non quibus capiatur et avertatur quo rendit in Deum, sed quibus sustentetur ad facilius toleranda minimeque augenda
 20 onera corporis corruptibilis, quod aggravat animam. Idcirco, rerum vitae huic mortali necessariarum utrisque hominibus et utrique domui communis est usus; sed finis utendi cuique suus proprius multumque diversus. Ita etiam terrena civitas, quae
 25 non vivit ex fide, terrenam pacem appetit in eoque defigit imperandi oboediendique concordiam ci-

vium, ut sit eis de rebus ad mortalem vitam per-
 tinentibus humanarum quaedam compositio volun-
 tatum. Civitas autem caelestis vel potius pars ejus,
 quae in hac mortalitate peregrinatur et vivit ex
 fide, etiam ista pace necesse est utatur, donec 5
 ipsa, qui talis pax necessaria est, mortalitas tran-
 seat; ac per hoc, dum apud terrenam civitatem
 velut captivam vitam suae peregrinationis agit,
 jam promissione redemptionis et dono spiritali
 tamquam pignore accepto legibus terrenae civi- 10
 tatis, quibus haec administrantur, quae susten-
 tandae mortali vitae accommodata sunt, obtem-
 perare non dubitat, ut, quoniam communis est
 ipsa mortalitas, servetur in rebus ad eam perti-
 nentibus inter civitatem utramque concordia. Ve- 15
 rum quia terrena civitas habuit quosdam suos
 sapientes, quos divina improbat disciplina, qui vel
 suspicati vel decepti a daemonibus crederent mul-
 tos deos conciliandos esse rebus humanis ad quo-
 rum diversa quodam modo officia diversa subdita 20
 pertinerent, ad alium corpus, ad alium animum,
 inque ipso corpore ad alium caput, ad alium cer-
 vicem et cetera singula ad singulos; similiter in
 animo ad alium ingenium, ad alium doctrinam,
 ad alium iram, ad alium concupiscentiam; inque 25
 ipsis rebus vitae adjacentibus ad alium pecus, ad
 alium triticum, ad alium vinum, ad alium oleum,
 ad alium silvas, ad alium nummos, ad alium navi-
 gationem, ad alium bella atque victorias et ad alios

alia cetera; caelestis autem civitas cum unum Deum solum colendum nosset eique tantum modo serviendum servitute illa, quae Graece λατρεία dicitur et non nisi Deo debetur, fideli pietate censeret: 5 factum est, ut religionis leges cum terrena civitate non posset habere communes proque his ab ea dissentire haberet necesse atque oneri esse diversa sentientibus eorumque iras et odia et persecutio- 10 num impetus sustinere, nisi cum animos adversantium aliquando terrore suae multitudinis et semper divino adjutorio propulsaret. Haec ergo caelestis civitas dum peregrinatur in terra, ex omnibus gentibus cives evocat atque in omnibus linguis peregrinam colligit societatem, non curans quidquid 15 in moribus legibus institutisque diversum est, quibus pax terrena vel conquiritur vel tenetur, nihil eorum rescindens vel destruens, immo etiam servans ac sequens, quod licet diversum in diversis nationibus, ad unum tamen eundemque finem ter- 20 renae pacis intenditur, si religionem, qua unus summus et verus Deus colendus docetur, non impedit. Utitur ergo etiam caelestis civitas in hac sua peregrinatione pace terrena et de rebus ad mortalem hominum naturam pertinentibus humanarum vo- 25 luntatum compositionem, quantum salva pietate ac religione conceditur, tuetur atque appetit eamque terrenam pacem refert ad caelestem pacem, quae vere ita pax est, ut rationalis dumtaxat creaturae sola pax habenda atque dicenda sit, ordi-

natissima scilicet et concordissima societas fruendi Deo et invicem in Deo; quo cum ventum erit, non erit vita mortalis, sed plane certeque vitalis, nec corpus animale, quod, dum corrumpitur, aggravat animam, sed spiritale sine ulla indigentia 5 ex omni parte subditum voluntati. Hanc pacem, dum peregrinatur in fide, habet atque ex hac fide juste vivit, cum ad illam pacem adipiscendam refert quidquid bonarum actionum gerit erga Deum et proximum, quoniam vita civitatis utique socialis est. 10

CAPUT XIX.

De habitu et moribus populi Christiani.

Nihil sane ad istam pertinet civitatem quo habitu vel more vivendi, si non est contra divina 15 praecepta, istam fidem, qua pervenitur ad Deum quisque sectetur; unde ipsos quoque philosophos quando Christiani fiunt, non habitum vel consuetudinem victus, quae nihil impedit religionem, sed falsa dogmata mutare compellit. Unde illam quam 20 Varro adhibuit ex Cynicis differentiam, si nihil turpiter atque intemperanter agat, omnino non curat. Ex tribus vero illis vitae generibus, otioso, actuoso et ex utroque composito, quamvis salva fide quisque possit in quolibet eorum vitam ducere et 25 ad sempiterna praemia pervenire, interest tamen quid amore teneat veritatis, quid officio caritatis

impendat. Nec sic esse quisque debet otiosus, ut
 in eodem otio utilitatem non cogitet proximi, nec
 sic actuosus, ut contemplationem non requirat Dei.
 In otio non iners vacatio delectare debet, sed aut
 5 inquisitio aut inventio veritatis, ut in ea quisque
 proficiat et quod invenerit ne alteri invideat. In ac-
 tione vero non amandus est honor in hac vita sive
 potentia, quoniam omnia vana sub sole, sed opus
 ipsum, quod per eundem honorem vel potentiam
 10 fit, si recte atque utiliter fit, id est, ut valeat ad
 eam salutem subditorum, quae secundum Deum
 est; unde jam superius disputavimus. Propter
 quod ait apostolus: *Qui episcopatum desiderat,*
bonum opus desiderat. Exponere voluit quid sit
 15 episcopatus, quia nomen est operis, non honoris.
 Graecum est enim atque inde ductum vocabulum,
 quod ille qui praeficitur eis quibus praeficitur supe-
 rintendit, curam scilicet eorum gerens; σκοπὸς quippe
 intentio est; ergo ἐπισκοπεῖν, si velimus. Latine su-
 20 perintendere possumus dicere, ut intellegat non se
 esse episcopum, qui praeesse dilexerit, non pro-
 desse. Itaque ab studio cognoscendae veritatis
 nemo prohibetur, quod ad laudabile pertinet otium;
 locus vero superior, sine quo regi populus non
 25 potest, etsi ita teneatur atque administretur ut
 decet, tamen indecenter appetitur. Quam ob rem
 otium sanctum quaerit caritas veritatis; negotium
 justum suscipit necessitas caritatis. Quam sarcinam
 si nullus imponit, percipiendae atque intuendae

vacandum est veritati; si autem imponitur, suscipienda est propter caritatis necessitatem; sed nec sic omni modo veritatis delectatio deserenda est, ne subtrahatur illa suavitas et opprimat ista necessitas.

5

CAPUT XX.

Quod cives sanctorum in vitae hujus tempore spe beati sint.

Quam ob rem summum bonum civitatis Dei cum sit pax aeterna atque perfecta, non per quam 10 mortales transeant nascendo atque moriendo, sed in qua immortales maneant nihil adversi omnino patiundo: quis est qui illam vitam vel beatissimam neget vel in ejus comparatione istam, quae hic agitur, quantislibet animi et corporis externarumque 15 rerum bonis plena sit, non miserrimam judicet? Quam tamen quicumque sic habet, ut ejus usum referat ad illius finem, quam diligit ardentissime ac fidelissime sperat, non absurde dici etiam nunc beatus potest, spe illa potius quam re ista. Res 20 ista vero sine spe illa beatitudo falsa et magna miseria est; non enim veris animi bonis utitur, quoniam non est vera sapientia, quae intentionem suam in his, quae prudenter discernit, gerit fortiter, cohibet temperanter justaque distribuit, non 25 in illum dirigit finem, ubi erit Deus omnia in omnibus, aeternitate certa et pace perfecta.

CAPUT XXV.

Quod non possint ibi verae esse virtutes, ubi non est vera religio.

Quamlibet enim videatur animus corpori et ratio
 5 vitiis laudabiliter imperare, si Deo animus et ratio
 ipsa non servit, sicut sibi esse serviendum ipse
 Deus praecepit, nullo modo corpori vitiisque recte
 imperat. Nam qualis corporis atque vitiorum po-
 test esse mens domina veri Dei nescia nec ejus
 10 imperio subjugata, sed vitiosissimis daemonibus
 corrumpentibus prostituta? Proinde virtutes, quas
 habere sibi videtur, per quas imperat corpori et
 vitiis, ad quodlibet adipiscendum vel tenendum
 rettulerit nisi ad Deum, etiam ipsae vitia sunt
 15 potius quam virtutes. Nam licet a quibusdam tunc
 verae atque honestae putentur esse virtutes, cum
 referuntur ad se ipsas nec propter aliud expetuntur:
 etiam tunc inflatae ac superbae sunt, ideo non vir-
 tutes, sed vitia judicanda sunt. Sicut enim non
 20 est a carne sed super carnem quod carnem facit
 vivere: sic non est ab homine, sed super hominem,
 quod hominem facit beate vivere; nec solum homi-
 nem, sed etiam quamlibet potestatem virtutemque
 caelestem.

CAPUT XXVII.

**De pace servientium Deo, cujus perfecta
tranquillitas in hac temporali vita non potest
apprehendi.**

Pax autem nostra propria et hic est cum Deo 5
per fidem et in aeternum erit cum illo per spe-
ciem. Sed hic sive illa communis sive nostra propria
talis est pax, ut solacium miseriae sit potius quam
beatitudinis gaudium. I ipsa quoque nostra justitia,
quamvis vera sit propter verum boni finem, ad 10
quem refertur, tamen tanta est in hac vita, ut
potius remissione peccatorum constet quam perfe-
ctione virtutum. Testis est oratio totius civitatis
Dei, quae peregrinatur in terris. Per omnia quippe
membra sua clamat ad Deum: *Dimitte nobis de-* 15
bita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus
nostris. Nec pro eis est efficax haec oratio, quo-
rum fides sine operibus mortua est; sed pro eis,
quorum fides per dilectionem operatur. Quia enim
Deo quidem subdita, in hac tamen condicione 20
mortali et corpore corruptibili, quod aggravat ani-
mam, non perfecte vitiis imperat ratio, ideo ne-
cessaria est justis talis oratio. Nam profecto quam-
quam imperetur, nequaquam sine conflictu vitiis
imperatur; et utique subrepat aliquid in hoc loco 25
infirmittatis etiam bene confligenti sive hostibus
talibus victis subditisque dominanti, unde si non

facili operatione, certe labili locutione aut volatili cogitatione peccetur. Et ideo, quamdiu vitiis imperatur, plena pax non est, quia et illa, quae resistunt, periculoso debellantur proelio, et illa quae

5 victa sunt, nondum securo triumphantur otio, sed adhuc sollicito premuntur imperio. In his ergo tentationibus de quibus omnibus in divinis eloquiis breviter dictum est: *Numquid non tentatio est vita humana super terram?* quis ita vivere se

10 praesumat, ut dicere Deo: *Dimitte nobis debita nostra* necesse non habeat nisi homo elatus? nec vero magnus, sed inflatus ac tumidus, qui per justitiam resistit, qui gratiam largitur humilibus. Propter quod scriptum est: *Deus superbis resistit,*

15 *humilibus autem dat gratiam.* Hic itaque in unoquoque justitia est, ut oboedienti Deus homini, animus corpori, ratio autem vitiis etiam repugnantibus imperet, vel subigendo vel resistendo, atque ut ab ipso Deo petatur et meritorum gratia et

20 venia delictorum ac de acceptis bonis gratiarum actio persolvatur. In illa vero pace finali, quo referenda et cujus adipiscendae causa habenda est ista justitia, quoniam sanata immortalitate atque incorruptione natura vitia non habebit nec uni-

25 cuique nostrum vel ab alio vel a se ipso quippiam repugnabit, non opus erit ut ratio vitiis, quae nulla erunt, imperet; sed imperabit Deus homini, animus corpori, tantaque ibi erit oboediendi suavitas et facilitas, quanta vivendi regnan-

dique felicitas. Et hoc illic in omnibus atque in singulis aeternum erit aeternumque esse certum erit, et ideo pax beatitudinis hujus vel beatitudo pacis hujus summum bonum erit.

CAPUT XXVIII.

5

In quem finem venturus sit exitus impiorum.

Eorum autem, qui non pertinent ad istam civitatem Dei, erit e contrario miseria sempiterna, quae mors etiam secunda decitur, quae nec anima ibi vivere dicenda est, quae a vita Dei alienata¹⁰ erit, nec corpus, quod aeternis doloribus subjacebit; ac per hoc ideo durior ista secunda mors erit, quia finiri morte non poterit. Sed quoniam sicut miseria beatitudini et mors vitae, ita bellum paci videtur esse contrarium: merito quaeritur, si¹⁵ cut pax in bonorum finibus praedicata est atque laudata, quod vel quale bellum e contrario in finibus malorum possit intellegi. Verum qui hoc quaerit, attendat quid in bello noxium perniciosumque sit, et videbit nihil aliud quam rerum esse²⁰ inter se adversitatem atque conflictum. Quod igitur bellum gravius et amarius cogitari potest, quam ubi voluntas sic adversa est passioni et passio voluntati, et nullius earum victoria tales inimicitiae finiuntur, et ubi sic confligit cum ipsa natura cor-²⁵poris vis doloris, ut neutrum alteri cedat? Hic enim

quando contingit iste conflictus, aut dolor vincit et sensum mors adimit, aut natura vincit et dolorem sanitas tollit. Ibi autem et dolor permanet ut affligat, et natura perdurat ut sentiat; quia
 5 utrumque ideo non deficit, ne poena deficiat. Ad hos autem fines bonorum et malorum, illos expectandos, istos cavendos, quoniam per iudicium transibunt ad illos boni, ad istos mali: de hoc iudicio, quantum Deus donaverit, in consequenti volumine
 10 disputabo.

LIBER XX.

CAPUT II.

De varietate rerum humararum, quæ non potest dici deesse iudicium Dei, quamvis nequeat vestigari.

15

Nunc autem et male aequo animo ferre discimus, quæ patiuntur et boni, et bona non magnipendere, quæ adipiscuntur et mali; ac per hæc etiam in his rebus, in quibus non apparet divina
 20 justitia, salutaris est divina doctrina. Nescimus enim quo iudicio Dei bonus ille sit pauper, malus ille sit dives; iste gaudeat, quem pro suis perditis moribus cruciari debuisse maeroribus arbitramur, contristetur ille, quem vita laudabilis gaudere de-
 25 buisse persuadet; exeat de iudicio non solum inultus, verum etiam damnatus innocens, aut ini-

quitate judicis pressus aut falsis obrutus testimo-
 niis, e contrario scelestus adversarius ejus non so-
 lum impunitus, verum etiam vindicatus insultet;
 impius optime valeat, pius languore tabescat; la-
 trocinentur sanissimi juvenes, et qui nec verbo 5
 quemquam laedere potuerunt, diversa morborum
 atrocitate affligantur infantes; utilis rebus humanis
 immatura morte rapiatur, et qui videtur nec nasci
 debuisse diutissime insuper vivat; plenus crimi-
 nibus sublimetur honoribus, et hominem sine que- 10
 rella tenebrae ignobilitatis abscondant, et cetera
 hujus modi, quae quis colligit, quis enumerat?
 Quae si haberent in ipsa velut absurditate con-
 stantiam, ut in hac vita, in qua *homo*, sicut sacer
 psalmus eloquitur, *vanitati similis factus est et dies* 15
ejus velut umbra praetereunt, nonnisi mali adipi-
 scerentur transitoria bona ista atque terrena, nec
 nisi boni talia paterentur mala: posset hoc referri
 ad judicium justum Dei sive etiam benignum, ut,
 qui non erant assecuturi bona aeterna, quae fa- 20
 ciunt beatos, temporalibus vel deciperentur pro
 malitia sua vel pro Dei misericordia consolarentur
 bonis, et qui non erant passuri aeterna tormenta,
 temporalibus vel pro suis quibuscumque et quan-
 tuliscumque peccatis affligerentur vel propter im- 25
 plendas virtutes exercerentur malis. Nunc vero,
 quando non solum in malo sunt boni et in bono
 mali, quod videtur injustum, verum etiam plerum-
 que et malis mala eveniunt et bonis bona pro-

veniunt: magis inscrutabilia fiunt judicia Dei et investigabiles viae ejus. Quamvis ergo nesciamus quo judicio Deus ista vel faciat vel fieri sinat, apud quem summa virtus est et summa sapientia, summa justitia, nulla infirmitas, nulla temeritas, nulla iniquitas: salubriter tamen discimus non magnipendere seu bona seu mala, quae videmus esse bonis malisque communia; et illa bona quaerere, quae bonorum, atque illa mala maxime fugere, quae propria sunt malorum. Cum vero ad illud Dei judicium venerimus, cujus tempus jam proprie dies judicii et aliquando dies Domini nuncupatur: non solum quaecumque tunc judicabuntur, verum etiam quaecumque ab initio judicata et quaecumque usque ad illud tempus adhuc judicanda sunt, apparebunt esse justissima. Ubi hoc quoque manifestabitur, quam justo judicio Dei fiat, ut nunc tam multa ac paene omnia justa judicia Dei lateant sensus mentesque mortalium, cum tamen in hac re piorum fidem non lateat, justum esse quod latet.

LIBER XXI.

CAPUT IV.

De naturalibus exemplis, quorum
 consideratio doceat posse inter cruciatus viventia
 corpora permanere.

5

Quapropter si, ut scripserunt qui naturas animalium curiosius indagarunt, salamandra in ignibus vivit et quidam notissimi Sicilae montes, qui tanta temporis diuturnitate ac vetustate usque nunc ac deinceps flammis aestuant atque integri perseverant, satis idonei testes sunt non omne, quod ardet, absumi et anima indicat non omne, quod dolere potest, posse etiam mori: quid adhuc a nobis rerum poscuntur exempla, quibus doceamus non esse incredibile, ut hominum corpora sempiterno supplicio punitorum et in igne animam non amittant et sine detrimento ardeant et sine interitu doleant? Habebit enim tunc istam carnis substantia qualitatem ab illo inditam, qui tam miras et varias tot rebus indidit, quas videmus, ut eas, quia multae sunt, non miremur. Quis enim nisi Deus creator omnium dedit carni pavonis mortui ne putesceret? Quod cum auditu incredibile videretur, evenit ut apud Carthaginem nobis cocta apponeretur haec avis, de cujus pectore pulparum, quantum visum est, decerptum servari

10

15

20

25

jussimus; quod post dierum tantum spatium, quanto alia caro quaecumque cocta putesceret, prolatum atque oblatum nihilo nostrum offendit olfactum. Itemque repositum post dies amplius
 5 quam triginta idem quod erat inventum est, idemque post annum, nisi quod aliquantum corpulentiae siccioris et contractioris fuit. Quis paleae dedit vel tam frigidam vim, ut obrutas nives servet, vel tam fervidam, ut poma immatura maturet?

10 De ipso igne mira quis explicet, quo quaeque adusta nigrescunt, cum ipse sit lucidus, et paene omnia, quae ambit et lambit, colore pulcherrimus decolorat atque ex pruna fulgida carbonem taeterimmum reddit? Neque id quasi regulariter defini-
 15 nitum est; nam e contrario lapides igne candente percocti et ipsi fiunt candidi, et quamvis magis ille rubeat, illi albicent, congruit tamen luci quod album est, sicut nigrum tenebris. Cum itaque ignis in lignis ardeat, ut lapides coquat, contrarios ha-
 20 bet non in contrariis rebus effectus. Etsi enim lapides et ligna diversa sunt, contraria tamen non sunt, sicut album et nigrum, quorum in lapidibus unum facit, alterum in lignis, clarus illos clarificans, haec offuscans, cum in illis deficeret, nisi in istis
 20 viveret. Quid, in carbonibus nonne miranda est et tanta infirmitas, ut ictu levissimo frangantur, pressu facillimo conterantur, et tanta firmitas, at nullo umore corrumpantur, nulla aetate vincantur, usque adeo ut eos substernere soleant, qui limi-

tes figunt, ad convincendum litigatorem, quisquis post quantalibet tempora exstiterit fixumque lapidem limitem non esse contenderit? Quis eos in terra umida infossos, ubi lignum putescerent, tamdiu durare incorruptibiliter posse nisi rerum ille corruptor ignis effecit? 5

Intueamur etiam miraculum calcis. Excepto eo, de quo jam satis diximus, quod igne candicat, quo alia taetra redduntur, etiam occultissime ab igne ignem concipit eumque jam gleba tangentibus frigida tam latenter servat, ut nulli nostro sensui prorsus appareat, sed compertus experimento, etiam dum non apparet, sciatur inesse sopitus. Propter quod eam vivam calcem loquimur, velut ipse ignis latens anima sit invisibilis visibilis corporis. Jam vero quam mirum est, quod, cum 15 exstinguitur, tunc accenditur! Ut enim occulto igne careat, aquae infunditur aquave perfunditur, et cum ante sit frigida, inde fervescit, unde ferventia cuncta frigescent. Velut exspirante ergo illa gleba discedens ignis, qui latebat, apparet, ac deinde 20 tamquam morte sic frigida est, ut adjecta unda non sit arsura et quam calcem vocabamus vivam, vocemus extinctam. Quid est quod huic miraculo addi posse videatur? et tamen additur. Nam si 25 non adhibeas aquam, sed oleum, quod magis fomes est ignis, nulla ejus perfusione vel infusione fervescit. Hoc miraculum si de aliquo Indico lapide legeremus sive audiremus et in nostru experimen-

tum venire non posset, profecto aut mendacium putaremus aut certe granditer miraremur. Quarum vero rerum ante nostros oculos cotidiana documenta versantur, non genere minus mirabilli, sed
 5 ipsa assiduitate vilescunt, ita ut ex ipsa India, quae remota est pars orbis a nobis, desierimus nonnulla mirari, quae ad nos potuerunt miranda perduci.

Adamantem lapidem multi apud nos habent et
 10 maxime aurifices insignitoresque gemmarum, qui lapis nec ferro nec igni nec alia vi ulla perhibetur praeter hircinum sanguinem vinci. Sed qui eum habent atque noverunt, numquid ita mirantur ut hi, quibus primum potentia ejus ostenditur?
 15 Quibus autem non ostenditur, fortasse nec credunt; aut si credunt, inexperta mirantur; et si contigerit experiri, adhuc quidem mirantur insolita, sed assiduitas experiendi paulatim subtrahit admirationis incitamentum. Magnetem lapidem novimus mirabilem ferri esse raptorem; quod cum primum vidi,
 20 vehementer inhorruui. Quippe cernebam a lapide ferreum anulum raptum atque suspensum; deinde tamquam ferro, quod rapuerat, vim dedisset suam communemque fecisset, idem anulus alteri admo-
 25 tus est eundemque suspendit, atque ut ille prior lapidi, sic alter anulus priori anulo cohaerebat; accessit eodem modo tertius, accessit et quartus; jamque sibi per mutua circulis nexis non implicatorum intrinsecus, sed extrinsecus adhaerentium

quasi catena pependerit anulorum. Quis istam virtutem lapidis non stupeat, quae illi non solum inerat, verum etiam per tot suspensa transibat et invisibilibus ea vinculis subligabat? Sed multo est mirabilius, quod a fratre et coepiscopo meo Se- 5 vero Milevitano de isto lapide comperi. Se ipsum namque vidisse narravit, quem ad modum Batharnarius quondam comes Africae, cum apud eum convivaretur episcopus, eundem protulerit lapidem et tenuerit sub argendo ferrumque super argentum 10 posuerit; deinde sicut subter movebat manum, qua lapidem tenebat, ita ferrum desuper movebatur, atque argento medio nihilque patiente concitatissimo cursu ac recursu infra lapis ab homine, supra ferrum rapiebatur a lapide. Dixi quod ipse 15 conspexi, dixi quod ab illo audivi, cui tamquam ipse viderim credidi. Quid etiam de isto magnete legerim dicam. Quando juxta eum ponitur adamans, non rapit ferrum, et si jam rapuerat, ut ei appropinquaverit, mox remittit. India mittit hos la- 20 pides; sed si eos nos cognitos jam desistimus admirari, quanto magis illi, a quibus veniunt, si eos facillimos habent, sic forsitan habent, ut nos calcem, quam miro modo aqua fervescentem, qua solet ignis extinguui, et oleo non fervescentem, quo 25 solet ignis accendi, quia in promptu nobis est, non miramur.

CAPUT VII.

**Quod in rebus miris summa credendi ratio sit
omnipotentia Creatoris.**

Cur itaque facere non possit Deus, ut et resur-
 5 gant corpora mortuorum et igne aeterno crucientur
 corpora damnatorum, qui fecit mundum in caelo,
 in terra, in aere, in aquis innumerabilibus mira-
 culis plenum, cum sit omnibus quibus plenus est
 procul dubio majus et excellentius etiam mundus
 10 ipse miraculum? Sed isti, cum quibus vel contra
 quos agimus, qui et Deum esse credunt, a quo
 factus est mundus, et deos ab illo factos, per
 quos ab illo administratur mundus, et miraculo-
 rum effectrices sive spontaneorum sive cultu et
 15 ritu quolibet imperatorum sive etiam magicorum
 mundanas vel non negant vel insuper et praedi-
 cant potestates, quando eis rerum vim mirabilem
 proponimus aliarum, quae uec animalia sunt ratio-
 nalia nec ulla ratione praediti spiritus, sicut sunt ea,
 20 quorum pauca commemoravimus, respondere as-
 solent: «Vis est ista naturae, natura eorum sic
 se habet, propriarum sunt istae efficaciae natu-
 rarum», Tota itaque ratio est, cur Agrigentinum
 salem flamma fluere faciat, aqua crepitare, quia
 25 haec est natura ejus. At hoc esse potius contra
 naturam videtur, quae non igni, sed aquae dedit
 salem solvere, torrere autem igni, non aquae. Sed

ista, inquiunt, salis hujus naturalis est vis, ut his
 contraria patiatur. Haec igitur ratio redditur et de
 illo fonte Garamantico, ubi una vena friget diebus,
 noctibus fervet, vi utraque molesta tangentibus;
 haec et de illo alio, qui cum sit contrectantibus 5
 frigidus et facem sicut alii fontes exstinguat accen-
 sam dissimiliter tamen atque mirabiliter idem ipse
 accendit exstinctam; haec et de lapide asbesto,
 qui cum ignem nullum habeat proprium, accepto
 tamen sic ardet alieno, ut non possit exstingui; 10
 haec de ceteris, quae piget retexere, quibus licet
 vis insolita contra naturam inesse videatur, alia
 tamen de illis non redditur ratio, nisi ut dicatur
 hanc eorum esse naturam. Brevis sane ista est
 ratio, fateor, sufficiensque responsio. Sed cum 15
 Deus auctor sit naturarum omnium, cur nolunt
 fortiolem nos reddere rationem, quando aliquid
 velut impossibile nolunt credere eisque reddi-
 tionem rationis poscentibus respondemus hanc
 esse voluntatem omnipotentis Dei? qui certe non 20
 ob aliud vocatur omnipotens, nisi quoniam quid-
 quid vult potest, qui potuit creare tam multa, quae
 nisi ostenderentur aut a credendis hodieque dice-
 rentur testibus, profecto impossibilia putarentur
 non solum quae ignotissima apud nos, verum etiam 25
 quae notissima posui. Illa enim quae apud nos
 praeter eos, quorum de his libros legimus, non
 habent testem et ab eis conscripta sunt, qui non
 sunt divinitus docti atque humanitus falli forte

potuerunt, licet cuique sine recta reprehensione non credere.

Nam nec ego volo temere credi cuncta quae posui, quia nec a me ipso ita creduntur, tamquam
 5 nulla de illis sit in mea cogitatione dubitatio, exceptis his, quae vel ipse sum expertus et cuivis facile est experiri; sicut de calce, quod fervet in aqua, in oleo frigida est; de magnete lapide quod nescio qua sorbitione insensibili stipulam non m^o-
 10 veat et ferrum rapiat; de carne non putrescente pavonis, cum puterit et Platonis; de palea sic frigente, ut fluescere nivem non sinat, sic calente ut maturescere poma compellat; de igne fulgido, quod secundum suum fulgorem lapides coquendo
 15 candificet et contra eundem suum fulgorem urendo plurima offuscet. Tale est quod et nigrae maculae offunduntur ex oleo splendido, similiter nigrae lineae de candido imprimuntur argento, de carbonibus etiam, quod accedente igne sic vertantur
 20 in contrarium, ut de lignis pulcherrimis taetri, fragiles de duris, imputribiles de putribilibus fiant. Haec ipse quaedam cum multis, quaedam cum omnibus novi, et alia plurima, quae huic libro inserere longum fuit. De his autem, quae posui non
 25 experta, sed lecta, praeter de fonte illo, ubi faces ex tinguuntur ardentes et acceduntur ex tinctae, et de pomis terrae Sodomorum forinsecus quasi maturis, intrinsecus fumeis, nec testes aliquos idoneos, a quibus utrum vera essent audirem, potu

reperire. Et illum quidem fontem non inveni qui in Epiro vidisse se dicerent, sed qui in Gallia similem nossent non longe a Gratianopoli civitate. De fructibus autem arborum Sodomitarum non tantum litterae fide dignae indicant, verum etiam 5 tam multi se loquuntur expertos, ut hinc dubitare non possim. Cetera vero sic habeo, ut neque neganda neque affirmanda decreverim; seo ideo etiam ipsa posui, quoniam apud eorum, contra quos agimus, 10 historicos legi, ut ostenderem qualia multa multique illorum nulla reddita ratione in suorum litteratorum scripta litteris credant, qui nobis credere, quando id, quod eorum experientiam sensumque transgreditur, omnipotentem Deum dicimus esse facturum, nec reddita ratione dignantur. 15 Nam quae melior et validior ratio de rebus talibus redditur, quam cum Omnipotens ea posse facere perhibetur et facturum dicitur, quae praenuntiasset ibi legitur, ubi alia multa praenuntiavit, quae fecisse monstratur? Ipse quippe faciet, quia se facturum esse praedixit, quae impossibilia putantur; qui promisit et fecit ut ab incredulis gentibus incredibilia crederentur. 20

LIBER XXII.

CAPUT II.

De aeterna Dei et incommutabili voluntate.

Multa enim fiunt quidem a malis contra volun-
 5 tatem Dei; sed tantae est ille sapientiae tantaeque
 virtutis, ut in eos exitus sive fines, quos bonos
 et justos ipse praescivit, tendant omnia, quae vo-
 luntati ejus videntur adversa. As per hoc cum
 Deus mutare dicitur voluntatem, ut quibus lenis
 10 erat verbi gratia reddatur iratus, illi potius quam
 ipse mutantur et eum quodam modo mutatum in
 his quae patiuntur inveniunt: sicut mutatur sol
 oculis sauciatis et asper quodam modo ex miti et
 ex delectabili molestus efficitur, cum ipse apud se
 15 ipsum maneat idem qui fuit. Dicitur etiam voluntas
 Dei, quam facit in cordibus oboedientium man-
 datis ejus, de qua dicit apostolus: *Deus est enim,*
qui operatur in vobis et velle, sicut justitia Dei
 non solum qua ipse justus est dicitur, sed illa
 20 etiam quam in homine, qui ab illo justificatur,
 facit. Sic et lex ejus vocatur, quae potius est ho-
 minum, sed ab ipso data; nam utique homines
 erant, quibus ait Iesus: *In lege vestra scriptum*
est, cum alio loco legamus: *Lex Dei ejus in corde*
 25 *ejus*. Secundum hanc voluntatem, quam Deus ope-
 ratur in hominibus, etiam velle dicitur, quod non

ipse vult, sed suos id volentes facit; sicut dicitur cognovisse, quod ut cognosceretur fecit, a quibus ignorabatur. Neque enim dicente apostolo: *Nunc autem cognoscentes Deum, immo cogniti a Deo,* 5
 fas et ut credamus, quod eos tunc cognoverit Deus praecognitos ante constitutionem mundi; sed tunc cognovisse dictus est, quod tunc ut cognosceretur effecit. De his locutionum modis jam et in superioribus libris memini disputatum. Secundum hanc ergo voluntatem, qua Deum velle, 10
 decimus quod alios efficit velle, a quibus futura nesciuntur, multa vult nec facit.

Multa enim volunt fieri sancti ejus ab illo inspirata sancta voluntate, nec fiunt, sicut orant pro quibusdam pie sancteque, et quod orant non facit, 15
 cum ipse in eis hanc orandi voluntatem sancto Spiritu suo fecerit. Ac per hoc, quando secundum Deum volunt et orant sancti, ut quisque sit salvus, possumus illo modo locutionis dicere: «Vult Deus et non facit»; ut ipsum dicamus velle 20
 qui ut velint isti facit. Secundum illam vero voluntatem suam, quae cum ejus praescientia sempiterna est, profecto in caelo et in terra omnia quaecumque voluit non solum praeterita vel praesentia, sed etiam futura jam fecit. Verum antequam 25
 venit tempus, quo voluit ut fieret, quod ante tempora universa praescivit atque disposuit, dicimus: «Fiet quando Deus voluerit»; si autem non solum tempus quo futurum est, verum etiam utrum fu-

turum sit ignoramus, dicimus: «Fiet, si Deus vo-
luerit»; non quia Deus novam voluntatem, quam
non habuit, tunc habebit; sed quia id, quod ex
aeternitate in ejus immutabili praeparatum est vo-
luntate, tunc erit.

CAPUT III.

De promissione aeterna beatitudinis sanctorum et perpetuis suppliciis impiorum.

Quapropter, ut cetera tam multa praeteream,
sicut nunc in Christo videmus impleri quod pro-
misit Abrahae dicens: *In semine tuo benedicentur
omnes gentes*: ita quod eidem semini ejus pro-
misit implebitur, ubi ait per prophetam: *Resur-
gent qui erant in monumentis*, et quod ait: *Erit
caelum novum et terra nova, et non erunt me-
mores priorum, nec ascendet in cor ipsorum, sed
laetitiam ex exultationem invenient in ea. Ecce
ego faciam Hierusalem exultationem et populum
meum laetitiam; et exultabo in Hierusalem et
laetabor in populo meo, et ultra non audietur in
illa vox fletus*; et per alium prophetam quod
praenuntiavit dicens eidem prophetae: *In tempore
illo salvabitur populus tuus omnis qui inventus
fuerit scriptus in libro, et multi dormientium in
terrae pulvere* (sive, ut quidam interpretati sunt,
aggere) *exsurgent, hi in vitam aeternam et hi in*

approbrium et in confusionem aeternam; et alio loco per eundem prophetam: Accipient regnum sancti Altissimi et obtinebunt illud usque in saeculum et usque in saeculum saeculorum; et paulo post: Regnum, inquit, ejus regnum sempiternum; et alia quae ad hoc 5 pertinentia in libro vicensimo posui, sive quae non posui et tamen in eisdem litteris scripta sunt, venient et haec, sicut ista venerunt, quae increduli non putabant esse ventura. Idem quippe Deus utraque promisit, utraque ventura esse praedixit, 10 quem perhorrescunt numina paganorum, etiam teste Porphyrio, nobilissimo philosopho paganorum.

CAPUT XXII.

De miseris ac malis, quibus humanum genus merito primae praevaricationis obnoxium est et a 15 quibus nemo nisi per Christi gratiam liberatur.

Nam quod ad primam originem pertinet, omnem mortalium progeniem fuisse damnatam, haec ipsa vita, si vita dicenda est, tot et tantis malis plena testatur. Quid enim aliud indicat horrenda quae- 20 dam profunditas ignorantiae, ex qua omnis error existit, qui omnes filios Adam tenebroso quodam sinu suscepit, ut homo ab illo liberari sine labore, dolore, timore non possit? Quid amor ipse tot rerum vanarum atque noxiarum et ex hoc mor- 25 daces curae, perturbationes, maerores, formidines,

insana gaudia, discordiae, lites, bella, insidiae, iracundiae, inimicitiae, fallacia, adulatio, fraus, furtum, rapina, perfidia, superbia, ambitio, invidentia, homicidia, parricidia, crudelitas, saevitia, nequitia,
 5 luxuria, petulantia, sacrilegia, haereses, blasphemiae, perjuria, oppressiones, innocentium, calumniae, circumventiones, praevaricationes, falsa testimonia, iniqua judicia, violentiae, latrocinia et quidquid talium malorum in mentem non venit et tamen
 10 de vita ista hominum non recedit? Verum haec hominum sunt malorum, ab illa tamen erroris et perversi amoris radice venientia, cum qua omnis filius Adam nascitur. Nam quis ignorat cum
 15 quanta ignorantia veritatis, quae jam in infantibus manifesta est, et cum quanta abundantia vanae cupiditatis, quae in pueris incipit apparere, homo veniat in hanc vitam, ita ut, si dimittatur vivere ut velit et facere quidquid velit, in haec facinora et flagitia, quae commemoravi et quae commemorare non potui, vel cuncta vel multa perveniat?

Sed divina gubernatione non omni modo deserente damnatos et Deo non continente in ira sua miserationes suas in ipsis sensibus generis humani prohibitio et eruditio contra istas, cum quibus nascimur, tenebras vigilant et contra hos impetus
 25 opponuntur, plenae tamen etiam ipsae laborum et delorum. Quid enim sibi volunt multimodae formidines, quae cohibendis parvulorum vanitatibus adhibentur? Quid paedagogi, quid magistri,

quid ferulae, quid lora, quid virgae, quid disciplina illa, qua scriptura sancta dicit dilecti filii latera esse tundenda, ne crescat indomitus domarique jam durus aut vix possit aut fortasse nec possit? Quid agitur his poenis omnibus, nisi ut debelletur imperitia et prava cupiditas infrenetur, cum quibus malis in hoc saeculum venimus: Quid est enim, quod cum labore meminimus, sine labore obliviscimur; cum labore discimus, sine labore nescimus; cum labore strenui, sine labore inertes sumus? Nonne hinc apparet, in quid velut pondere suo quam proclivis et prona sit vitiosa natura et quanta ope, ut hinc liberetur, indigeat? Desidia, segnitia, pigritia, negligentia vitia sunt utique quibus labor fugitur, cum labor ipse, etiam qui est utilis, poena sit.

Sed praeter pueriles poenas, sine quibus disci non potest quod majores volunt, qui vix aliquid utiliter volunt, quot et quantis poenis genus agitetur humanum, quae non ad malitiam nequitiamque iniquorum, sed ad condicionem pertinent miseriamque communem, quis ullo sermone digerit? quis ulla cogitatione comprehendit? Quantus est metus, quanta calamitas ab orbitatibus atque luctu, a damnis et damnationibus, a deceptionibus et mendaciis hominum, a suspicionibus falsis, ab omnibus violentis facinoribus et sceleribus alienis! quando quidem ab eis et depraeditio et captivitas, et vincula et carceres, et exsilia et cruciatus, et amputatio membro-

rum et privatio sensuum, alia multa horrenda saepe contingunt. Quid? ab innumeris casibus quae forinsecus corpori formidantur, aestibus et frigidibus, tempestatibus, imbribus, alluvionibus, corruptione tonitru, grandine, fulmine, motibus hiatibusque terrarum, oppressionibus ruinarum, ab offensionibus, et pavore vel etiam malitia jumentorum, a tot venenis fruticum, aquarum, aurarum bestiarum, a ferarum vel tantummodo molestis vel etiam mortiferis morsibus, a rabie quae contingit ex rabido cane, ut etiam blanda et amica suo domino bestia nonnumquam vehementius et amarius quam leones draconesque metuatur faciatque hominem, quem forte attaminaverit, contagione pestifera ita rabiosum, ut a parentibus, conjuges, filiis pejus omni bestia formidetur! Quae mala patiuntur navigantes! quae terrena itinera gradientes! Quis ambulat ubicumque non inopinatis subjacens casibus? De foro quidam rediens domum sanis pedibus suis cecidit, pedem fregit et ex illo vulnere finivit hanc vitam. Quid videtur sedente securius? De sella, in qua sedebat, cecidit Heli sacerdos et mortuus est. Agriculae, immo vero omnes homines, quot et quantos a caelo et terra vel a perniciosis animalibus casus metuunt agrorum fructibus! Solent tamen de frumentis tandem collectis et reconditis esse securi. Sed quibusdam, quod novimus, proventum optimum frumentorum fluvius improvisus fugientibus hominibus

de horreis eiecit atque abstulit. Contra millefor-
 mes daemonum incursus quis innocentia sua fidit?
 quando quidem, ne quis fideret, etiam parvulos
 baptizatos, quibus certe nihil est innocentius, ali- 5
 quando sic vexant, ut in eis maxime Deo ista si-
 nente monstretur hujus vitae flenda calamitas et
 alterius desideranda felicitas. Jam vero de ipso
 corpore tot existunt morborum mala, ut nec li-
 bris medicorum cuncta comprehensa sint; in quo-
 rum pluribus ac paene omnibus etiam ipsa adju- 10
 menta et medicamenta tormenta sunt, ut homines
 a poenarum exitio poenali eruantur auxilio.

Ipse postremo somnus, qui proprie quietis nomen
 accepit, quis verbis explicet, saepe somniorum visis
 quam sit inquietus et quam magnis, licet falsarum 15
 rerum, terroribus, quas ita exhibet et quodam
 modo exprimit, ut a veris eas discernere nequea-
 mus, animam miseram sensusque perturbet? Qua
 falsitate visorum etiam vigilantes in quibusdam
 morbis et venenis miserabilius agitantur; quamvis 20
 multimoda varietate fallaciae homines etiam sanos
 maligni daemones nonnumquam decipiant talibus
 visis, ut, etiamsi eos per haec ad sua traducere
 non potuerint, sensus tamen eorum solo appetitu
 qualitercumque persuadendae falsitatis illudant. 25

Ab hujus tam miserae quasi quibusdam inferis
 vitae non liberat nisi gratia Salvatoris Christi, Dei
 ac Domini nostri (hoc enim nomen est ipse Jesus;
 interpretatur quippe Salvator), maxime ne post

hanc miserior ac sempiterna suscipiat, non vita, sed mors. Nam in ista quamvis sint per sancta et sanctos curationum magna solacia, tamen ideo non semper etiam ipsa beneficia tribuuntur petentibus, ne propter hoc religio quaeratur, quae propter aliam magis vitam, ubi mala non erunt omnino ulla, quaerenda est; et ad hoc meliores quosque in his malis adjuvat gratia, ut quanto fidiore, tanto fortiore corde tolerantur. Ad quam rem etiam philosophiam prodesse dicunt docti hujus saeculi, quam dii quibusdam paucis, ait Tullius, veram dederunt; nec hominibus, inquit, ab his aut datum est donum majus aut potuit ullum dari. Usque adeo et ipsi, contra quos agimus, quoquo modo compulsi sunt in habenda non quacumque, sed vera philosophia divinam gratiam confiteri. Porro si paucis divinitus datum est verae philosophiae contra miserias hujus vitae unicuique auxilium, satis et hinc apparet humanum genus ad luendas miseriarum poenas esse damnatum. Sicut autem hoc, ut fatentur, nullum divinum majus est donum, sic a nullo Deo dari credendum est, nisi ab illo, quo et ipsi qui multos deos colunt nullum dicunt esse majorem.

CAPUT XXIII.

**De his, quae praeter illa mala, quae bonis
malisque communia sunt, ad justorum laborem
specialiter pertinent.**

Praeter haec autem mala hujus vitae bonis ma- 5
lisque communia habent in ea justis etiam proprios
quosdam labores suos, quibus adversus vitia mi-
litant et in talium proeliorum tentationibus pe-
riculisque versantur. Aliquando enim concitatus,
aliquando remissius, non tamen desinit caro con- 10
cupiscere adversus spiritum et spiritus adversus
carnem, ut non ea quae volumus faciamus, omnem
malam concupiscentiam consumendo, sed eam no-
bis, quantum divinitus adjuti possumus, non ei con-
sentiendo subdamus, vigiliis continuis excubantes, 15
ne opinio veri similis fallat, ne decipiat sermo ver-
sus, ne se tenebrae alicujus erroris offundant, ne
quod bonum est malum aut quod malum est bonum
esse credatur, ne ab his quae agenda sunt metus
revocet, ne in ea quae agenda non sunt cupido prae- 20
cipitet, ne super iracundiam sol occidat, ne inimi-
ciciae provocent ad retributionem mali pro malo,
ne absorbeat inhonesta vel immoderata tristitia, ne
impertiendorum beneficiorum ingerat mens ingrata
torporem, ne maledicis rumoribus bona conscien- 25
tia fatigetur, ne temeraria de alio suspicio nos
nostra decipiat, ne aliena de nobis falsa nos fran-

gat, ne regnet peccatum in nostro mortali corpore
 ad oboediendum desideriis ejus, ne membra nostra
 exhibeantur iniquitatis arma peccato, ne oculus
 sequatur concupiscentiam, ne vindicandi cupiditas
 5 vincat, ne in eo quod male delectat vel visio vel
 cogitatio remoretur, ne improbum aut indecens
 verbum libenter audiatur, ne fiat quod non licet
 etiamsi libet, ne in hoc bello laborum periculo-
 rumque plenissimo vel de viribus nostris speretur
 10 facienda victoria vel viribus nostris facta tribua-
 tur, sed ejus gratiae, de quo ait apostolus: *Gratias autem Deo, qui dat nobis victoriam per Do-*
minum nostrum Iesum Christum; qui et alio loco:
In his, inquit, omnibus supervincimus per eum qui
 15 *dilexit nos;* sciamus tamen, quantalibet virtute
 proeliandi vitiis repugnemus vel etiam vitia su-
 peremus et subjugemus, quamdiu sumus in hoc
 corpore, nobis deesse non posse unde dicamus
 Deo: *Dimitte nobis debita nostra.* In illo autem
 20 regno, ubi semper cum corporibus immortalibus
 erimus, nec proelia nobis erunt ulla nec debita;
 quae nusquam et numquam essent, si natura no-
 stra, sicut recta creata est, permaneret. Ac per
 hoc etiam noster iste conflictus, in quo periclita-
 25 mur et de quo nos victoria novissima cupimus
 liberari, ad vitae hujus mala pertinet, quam tot
 tantorumque testimonio malorum probamus esse
 damnatam.

CAPUT XXX.

De aeterna felicitate civitatis Dei sabbatoque
perpetuo.

Quanta erit illa felicitas, ubi nullum erit malum, nullum latebit bonum, vacabitur Dei laudibus, qui 5 erit omnia in omnibus! Nam quid aliud agatur, ubi neque ulla desidia cessabitur neque ulla indigentia laborabitur, nescio. Admoneor etiam sancto cantico, ubi lego vel audio: *Beati, qui habitant in domo tua, in saecula saeculorum laudabunt te.* Om- 10 nia membra et viscera incorruptibilis corporis, quae nunc videmus per usus necessitatis varios distributa, quoniam tunc non erit ipsa necessitas, sed plena, certa, segura, sempiterna felicitas, proficient in laudibus Dei. Omnes quippe illi, de qui- 15 bus jam sum locutus, qui nunc latent, harmoniae corporalis numeri non latebunt, intrinsecus et extrinsecus per corporis cuncta dispositi, et cum ceteris rebus, quae ibi magnae atque mirabiles videbuntur, rationales dientes in tanti artificis laudem 20 rationabilis pulchritudinis delectatione succendent. Qui motus illic talium corporum sint futuri, temere definire non audeo, quod excogitare non valeo; tamen et motus et status, sicut ipsa species, decens erit, ubi quicumque erit, ubi quod non decebit 25 erit. Certe ubi volet spiritus, ibi erit protinus corpus; nec volet aliquid spiritus, quod nec spiritum

posset decere nec corpus. Vera ibi gloria erit, ubi laudantis nec errore quisquam nec adulatione laudabitur; verus honor, qui nulli negabitur digno, nulli deferetur indigno; sed nec ad eum ambiet
 5 ullus indignus, ubi nullus permittetur esse nisi dignus; vera pax, ubi nihil adversi nec a se ipso nec ab aliquo quisque patietur. Praemium virtutis erit ipse, qui virtutem dedit eique se ipsum, quo melius et majus nihil possit esse, promisit. Quid
 10 est enim aliud quod per prophetam dixit: *Ero illorum Deus, et ipsi erunt mihi plebs*, nisi: «Ego ero unde satientur, ego ero quaecumque ab hominibus honeste desiderantur, et vita et salus et victus et copia et gloria et honor et pax et omnia
 15 bona»? Sic enim et illud recte intellegitur, quod ait apostolus: *Ut sit Deus omnia in omnibus*. Ipse finis erit desideriorum nostrorum, qui sine fine videbitur, sine fastidio amabitur, sine fatigatione laudabitur. Hoc munus, hic affectus, hic actus pro-
 20 fecto erit omnibus, sicut ipsa vita aeterna, communis.

Ceterum qui futuri sint pro meritis praemiorum etiam gradus honorum atque gloriarum, quis est idoneus cogitare, quanto magis dicere? Quod ta-
 25 men futuri sint, non est ambigendum. Atque id etiam beata illa civitas magnum in se bonum videbit, quod nulli superiori ullus inferior invidet, sicut nunc non invident archangelis angeli ceteri; tamque nolet esse unusquisque quod non accepit,

quamvis sit pacatissimae concordiae vinculo ei qui accepit obstrictus, quam nec in corpore vult oculus esse qui est digitus, cum membrum utrumque contineat totius carnis pacata compago. Sit itaque 5
 habeat donum alius alio minus, ut hoc quoque donum habeat, ne velit amplius.

Nec ideo liberum arbitrium non habebunt, quia peccata eos delectare non poterunt. Magis quippe erit liberum a delectatione peccandi usque ad delectationem non peccandi indeclinabilem libera- 10
 tum. Nam primum liberum arbitrium, quod homini datum est, quando primo creatus est rectus, potuit non peccare, sed potuit et peccare; hoc autem novissimum eo potentius erit, quo peccare non poterit; verum hoc quoque Dei munere, non 15
 suae possibilitate naturae. Aliud est enim esse Deum, aliud participem Dei. Deus natura peccarem non potest: particeps vero Dei ab illo accepit, ut peccare non possit. Servandi autem gra- 20
 dus erant divini muneris, ut primum daretur liberum arbitrium, quo non peccare homo posset, novissimum quo peccare non posset, atque illud ad comparandum meritum, hoc ad recipiendum praemium pertinerit. Sed quia peccavit ista na- 25
 tura cum peccare potuit, largiore gratia liberatur, ut ad eam perducatur libertatem, in qua peccare non possit. Sicut enim prima immortalitas fuit, quam peccando Adam perdidit, posse non mori, novissima erit non posse mori: ita primum liberum

arbitrium posse non peccare, novissimum non posse peccare. Sic enim erit inamissibilis voluntas pietatis et aequitatis, quo modo est felicitatis. Nam utique peccando nec pietatem nec felicitatem tenuimus, voluntatem vero felicitatis nec perdita felicitate perdidimus. Certe Deus ipse numquid, quoniam peccare non potest, ideo liberum arbitrium habere negandus est?

Erit ergo illius civitatis et una in omnibus et inseparabilis in singulis voluntas libera, ab omni malo liberata et impleta omni bono, fruens indelicenter aeternorum jucunditate gaudiorum, oblita culparum, oblita poenarum; nec ideo tamen suae liberationis oblita, ut liberatori suo non sit ingrata: quantum ergo attinet ad scientiam rationalem, memor praeteritorum etiam malorum suorum; quantum autem ad experientis sensum, prorsus immemor. Nam et peritissimus medicus, sicut arte sciuntur, omnes fere corporis morbos novit; sicut autem corpore sentiuntur, plurimos, nescit, quos ipse non passus est. Ut ergo scientiae malorum duae sunt; una, qua potentiam mentis non latent, altera, qua experientis sensibus inhaerent (aliter quippe sciuntur viti omnia per sapientiae doctrinam, aliter per insipientis pessimam vitam): ita et obliviones malorum duae sunt. Aliter ea Namque obliviscitur eruditus et doctus, aliter expertus et passus; ille, si peritiam neglegat, iste, si miseria careat. Secundum hanc oblivionem, quam poste-

riore loco posui, non erunt memores sancti praeteritorum malorum; carebunt enim omnibus, ita ut penitus deleantur de sensibus eorum. Ea tamen potentia scientiae, quae magna in eis erit, non solum sua praeterita, sed etiam damnatorum eos sempiterna miseria non latebit. Alioquin si se fuisse miseros nescituri sunt, quo modo, sicut ait psalmus, *miseri cordias Domini in aeternum cantabunt?* Quo cantico in gloriam gratiae Christi, cujus sanguine liberati sumus, nihil erit profecto illi jucundius civitati. Ibi perficietur: *Vacate et videte quoniam ego sum Deus*; quod erit vere maximum sabbatum non habens vesperam, quod commendavit Dominus in primis operibus mundi, ubi legitur: *Et requievit Deus die septimo ab omnibus operibus suis, quae fecit, et benedixit Deus diem septimum et sanctificavit eum, quia in eo requievit ab omnibus operibus suis, quae inchoavit Deus facere.* Dies enim septimus etiam non ipsi erimus, quando ejus fuerimus benedictione et sanctificatione pleni atque refecti. Ibi vacantes videbimus quoniam ipse est Deus; quod nobis ipsi esse volumus, quando ab illo cecidimus, audientes a seductore: *Eritis sicut dii* et recedentes a vero Deo, quo faciente dii essemus ejus participatione, non desertione. Quid enim sine illo fecimus, nisi quod in ira ejus defecimus? A quo refecti et gratia majore perfecti vacabimus in aeternum, videntes quia ipse est Deus, quo pleni erimus quando ipse

erit omnia in omnibus. Nam et ipsa opera bona nostra, quando ipsius potius intelleguntur esse, non nostra, tunc nobis ad hoc sabbatum adipiscendum imputantur; quia si nobis ea tribuerimus, 5 servilia erunt, cum de sabbato dicatur: *Omne opus servile non facietis*; propter quod et per Ezechielem prophetam dicitur: *El sabbata mea dedi eis in signum inter me et inter eos, ut sci- rent quia ego Dominus qui sanctifico eos*. Hoc 10 perfecte tunc sciemus, quando perfecte vacabimus, et perfecte videbimus quia ipse est Deus.

Ipsae etiam numerus aetatum, veluti dierum, si secundum eos articulos temporis computetur, qui scripturis videntur expressi, iste sabbatismus evi- 15 dentius apparebit, quoniam septimus invenitur; ut prima aetas tamquam primus dies sit ab Adam usque ad diluvium, secunda inde usque ad Abraham, non aequalitate temporum, sed numero generationum; denas quippe habere reperiuntur. Hinc 20 jam, sicut Matthaeus evangelista determinat, tres aetates usque ad Christi subsequuntur adventum, quae singulae denis et quaternis generationibus explicantur: ab Abraham usque ad David una, altera inde usque ad transmigrationem in Ba- 25 byloniam, tertia inde usque ad Christi carnalem nativitatem. Fiunt itaque omnes quinque. Sexta nunc agitur nullo generationum numero metienda propter id quod dictum est: *Non est vestrum scire tempora, quae Pater posuit in sua potestate*. Post

hanc tamquam in die septimo requiescet Deus, cum eundem diem septimum, quod nos erimus, in se ipso Deo faciet requiescere. De istis porro aetatibus singulis nunc diligenter longum est disputare; haec tamen septima erit sabbatum nostrum, cujus finis 5 non erit vespera, sed dominicus dies velut octavus aeternus, qui Christi resurrectione sacratus est, aeternam non solum spiritus, verum etiam corporis requiem praefigurans. Ibi vacabimus et videbimus, videbimus et amabimus, amabimus et laudabimus. 10 Ecce quod erit in fine sine fine. Nam quis alius noster est finis nisi pervenire ad regnum, cujus nullus est finis?

Videor mihi debitum ingentis hujus operis adjuvante Domino reddidisse. Quibus parum vel qui- 15 bus nimium est, mihi ignoscant; quibus autem satis est, non mihi, sed Deo mecum gratias congratulantes agant. Amen. Amen.

NOTE EXPLICATIVE

CARTEA I.

PREFAȚĂ

Pag. rând.

- 19 8—9. *ex fide vivens*. Habacuc II, 4.
- » 10. *per patientiam*. Substantiv cu prepozițiune în loc de adverbul coreapondent = *patienter*. Această înlocuire este proprie scriitorilor din Africa.
- » 10-11. *quoadusque... in iudicium*. Pentru a se înțelege mai bine aceste cuvinte trebuie să amintim aci următorul pasagiu din Augustinus (De Trinitate, Cartea III, cap. 15):
..... quoadusque justitia..... convertatur in iudicium, hoc est *judivandi accipiat potestatem*. — *Quoadusque* = quoad, din limba latină clasică.
- » 15. *Marcellinus* fusese trimis de împăratul Honorius în Africa pentru a liniști turburările cauzate de Donatiști (410 d. Chr.). Acolo însă a căzut victima intrigilor urzite mai ales de colegul său Marius : Marcellinus este omorât în anul 415 după Chr.
- 20 7. *Deus superbis* Vezi și Epistola Iacobi 4, 6 : *Deus superbis obstitit, submissis autem dat gratiam*. Precum și : Ep. I Petri 5 5.
- » 11. Vergilius. *Aeneis* VI, 853.

CAP. I.

- 21 1. *ferrum hostile*. Se face aluziune la devastarea Romei de către Alaric în anul 410 d. Chr.

Pag. rând.

- 21 5. *Testantur hoc...* Orosius (vezi pag. 10 din introducere) în c. VII, cap. 39 zice: Alaricum, capta urbe, praeceptum suis hoc dedisse, ut si qui in sancta loca, praecipue ad sanctorum Apostolorum Petri et Pauli basilicas confugissent hos in primis inviolatos securosque esse sinerent.
- » 7. *suos* = Christianos — *alienosque* = et paganos.
- » 8. Cuvântul *limes* în limba clasică nu este niciodată întrebuintat în sens figurat, cum este luat în acest pasagiu.
- 21 19. Verbul *impulare* nu se găsește întrebuintat în epoca clasică a limbii latine.
- 22 2. Adjectivul *dicatus* este introdus în limba literară de către Augustinus.
- » 6. Adverbul *veraciter* (= vere) aparține limbii latine de mai târziu.

CAP. II.

- 22 25. *quos ad deorum... templa confugisse...* Se citează însă 2 exemple: Agesilaus, după victoria dela Coronea asupra Atenienilor, Beoțienilor și aliaților lor a cruțat pe toți cei refugiați în templul zeiței Minerva. (Plutarch: Viața lui Agesilaus, cap. 19). De asemenea Alexandru cel mare, după un lung asediu, luând cetatea Tyr, ertă pe cei refugiați în templul lui Hercules (Arrianus: De rebus gestis Alexandri c. II. c. 24). Aceste exemple însă nu micșorează întru nimic tăria argumentului dat de Augustinus.
- 23 4. Vergilius Aeneis c. II v. 502.
- » 8. Vergilius Aeneis c. II v. 166—168.
- » 10. Verg. Aen. c. II v. 169—170. De statua zeiței Pallas (*Paladium*) eră legat destinul Troiei. Diomedes și Ulixes au reușit să ia această statuie din templul în care eră fixată cu lanțuri de fier.

CAP. III.

- 24 16. Horatius. Epist. I, 2. v. 69.
- » 21. Vergilius. Aeneis. C. I. v. 67—68.

Pag. rând.

- 25 4. Vergilius Aeneis. C. II. v. 319—321. — Panthus, fiul lui Othrys, eră preotul lui Apollo, al cărui templu eră așezat în cetățuia din Troja.
- » 9. Vergilius Aeneis, C. II, v. 293. — *Penates*, sunt acți zeii protectori ai Troiei.
- » 17. *non numina bona, sed nomina*..... Joc de cuvinte.
- 26 5. Verbul *blasphemo* și toate derivatele ca: *blasphematio*, *blasphemabilis* etc., au fost introduse din limba elină (βλασφημέω) de către Părinții Bisericii din Occident.

A se compară sfârșitul acestui capitol cu finele cap. precedent.

CAP. IV.

- 26 23. Vergilius. Aeneis. C. II, v. 761—767.—Cuvântul *asylum* de origină greacă (**ἄσυλον*), însemnează orice loc consacrat unei divinități. Oricine se refugiază într'un astfel de loc găsește scăpare de orice urmărire. Acți *asylum* = templum.
- 27 6. *liceret*.... *liberet*. Acți avem ceea ce se numește un *joc de cuvinte*. Vezi și nota de la pag. 22, r. 7—8.
- » 10. *cum memoriis* = cum basilicis.
- » 23. *communium*. Aceiași zei erau adorați și de Greci și de Troieii.
- 27 24. *Sed Vergilius*.... *mentitus. est*. Augustinus presupune că cineva ar putea face această obiecțiune sau întrerupere.

CAP. VIII.

În acest capitol și în cele următoare Augustinus se ocupă cu o cestiune care revine adesea în scrierile Părinților Bisericii creștine, anume: de ce și cei buni suferă împreună cu cei răi în această lume. A se vedea în această privință și Tertullianus, *Apologeticum*, cap. 41

- Pag. rând.
- 28 6. *facit... et injustos?* Vezi Ev. sec. Matth. 5 v. 45.
- » 10. *apostolus*. Vezi Pauli epist. ad Romanos 2, 4—6.
- » 13. Verbul *thesaurizo* este introdus din grecește (θησαυρίζω) de către Părinții Bisericii de occident.
- » 26. *qualis sit usus*. Dacă cineva nu știe cum să se folosească de lucruri, chiar cele bune devin rele.
- 29 1. *dicuntur*. Sunt șocotite ca atari de către oamenii cari nu'și dau seama de firea lucrurilor. — Este interesant să amintim aci și argumentarea lui Seneca (De providentia cap. 3, la început): Nunc illud dico, ista quae tu vocas aspera, quae adversa et abominanda, primum pro ipsis esse, quibus accidunt; deinde pro universis, quorum major diis cura est, quam singulorum; post haec, volentibus accidere, ac dignos malo esse, si nolint.
- 29 7. *nihil ultimo iudicio....* Iată și cuvintele lui Tertullianus (Apologeticum, cap. 41) relative la acest punct: Qui enim semel aeternum iudicium destinavit post saeculi finem, non praecipitat discretionem, quae est conditio iudicii ante saeculi finem.
- » 26. Verbul *eliquare* nu este întrebuințat în epoca clasică. Insemnează: a curăți.
- » 29. *blasphemant*. Vezi nota de la p. 22 rândul 24.
- 30 4. *horribiliter*. Formațiune post clasică târzie.

CAP. IX.

- 30 4-5. *a facinerosis, flagitiosis atque impiis*. Augustinus prin *facinora* înțelege crimele ce privesc pe aproapele nostru ca: Hoția, omorul, etc. Prin: *flagitia* se înțelege cele cu privire la noi înșine ca necurătenia etc. Sub cuvântul *impietas* se cuprinde tot ceea ce este relativ la Dumnezeu ca blestemele, etc.. Aceiași distincțiune trebuie făcută și mai departe la rândul 9—10.
- » 25. *sicut minando praedixit*, se poate complini astfel: per prophetas ut Esaiam et Hieremiam (s. Jeremiam). Vezi d. e. Isaia cap. 24 la început.
- 32 7. *apostolus*: Vezi Pauli Epist. ad Colossenses. 3: v. 18—25. De asemenea în Epist. ad Ephesios, 5, 22 și urmă-

Pag. rând.

toarele. — Cuvântul grec ἐκκλησία înseamnă la început: adunarea poporului (lat.: contio). În acest sens se găsește d. e. în C. Plinius Caecilius Secundus. (epist. 10, 110 (111), 1): bule et ecclesia = senatul și poporul. În scrierile Părinților Bisericii creștine ecclesia înseamnă comunitatea creștinească precum și locul în care se adunau creștinii: biserica.

- 33 1. *humanus dies*, în opoziție cu: *dies Domini*.
 » 18. *Ille quidem.... requiram*. Vezi Ezechiel 33. 6.
 » 19. *speculator* = ἐπίσκοπος.

CAP. X.

- 34 10. Cuvintele: *apostolicus* (ἀποστολικός), *apostolus* (ἀπόστολος) și *apostolatus* aparțin literaturii creștine.
 » 11. *Scimus....* Vezi Pauli epist. ad Romanos. 8 28.
 » 16. *apostolus*. Petrus (epist I 3.4). — Paulus (epist I ad Timotheum 6.6 și urm.).
 34 25. *in illa vastatione*. Se face aluzie la devastarea Romei de către Alarie.
 35 5. *Nudus exivi...* Vezi Pauli, epist. I ad Corinthios 7 31.
 35 24. *Præcipe divitibus...* Vezi Pauli epist. I ad Timotheum 6, 17 și urm.
 36 8. *Nolite vobis..* Vezi Evang. sec. Matthæum 6, 19 și urm.
 » 11. *thesaurizate*. Vezi nota dela pag. 21, r. 16.
 36 21. Episcopul din Nola, Paulinus (Pontius Meropius Anicius Paulinus Nolanus 353—431 d. (hr.) cheltuieste toată averea sa în binefaceri și mai ales cu rescumpărarea celor prinși în războiu.
 » 24. Nola a fost luată de Alarie puțin timp în urmă după devastarea Romei.
 37 9. *bonum* = virtutem.
 » 10. *mammona* (mamona sau mammonas, ae). În limba elenă: μαμμωνᾶς (δ). Augustinus însuși ne spune că acest cuvânt în limba punică înseamnă bogăție. Hieronymus ne spune de asemenea că acest cuvânt este: vox syra

CAP. XI.

Ideile din capitoul acesta și cel următor sunt dezvoltate în scrierea lui Augustinus intitulată: *De cura pro mortuis gerenda*.

pag. rând.

- 39 21. *religiosi pauperis*. Se face aluziune la săracul Lazarus și bogatul despre care se vorbește în Evang. sec. Lucam 16, 19—26.

CAP. XII.

- 40 9-10. Vezi Evang. sec. Lucam 21, 18. Ev. s. Matthaeum 10, 28.
 » 17. Vezi Evang. sec. Lucam 12, 4,
 » 27. *in psalmo*. Ps. 78, 2 și urm..
 41 8. Ps. 115, 15.
 » 16. *ulceroso illi paupero*, Lazarus. Se face aluziune la acelaș pasagiu] menționat în cap. precedent din Ev. sec. Lucam 16, 19 și urm..
 » 20. *Rident haec illi...* La Romani înmormântarea erà obiectul unei deosebite îngrijiri. Interzicerea ceremoniei înmormântării erà considerată ca o pedeapsă foarte aspră. Astfel în legile romane se citesc dispozițiuni de felul acesta: homicida *insepultus* abjiciatur.
 » 22. *philosophi*. Mai ales cei din școala clinică și stoică. Diogenes reprezentantul de frunte al filozofiei cinice, a lăsat cu limbă de moarte ca corpul său să nu fie înmormântat și fiindcă prietenii săi îi aminteau că corpul său va fi sfâșiat de câini și corbi, el a zis să i se puie alături un băț cu care să gonească câinii și corbii. Prietenii săi i-au zis atunci că nu o să simțã aceasta. Diogenes a răspuns: Dacă nu voi simți nimic, nu am de ce să mă tem ca nu cumva cadavrul meu să fie sfâșiat de animale. Vezi și Seneca (De tranșilitate animi, cap. 14) despre filozoful Theodorus.
 41 24. *morerentur*. M. Porcius Cato, în scrierea sa istorică: *De originibus*, ne spune că legiunile se duceau vesele acolo de unde știau că nu se mai întorc.

Pag. rând.

- 41 24-25. *bestiis esca*. Înainte de Hercules, cei uciși în război nu se înmormântau.
- * 26. *plausibiliter* = cum approbatione populi. Adverbul *plausibiliter* este o formațiune cu totul târzie.
- * 27. Lucanus. Pharsalia, cartea VII, v. 819.

CAP. XIV.

- 42 13. Ananias, Misael și Azarias.
- * 14. *alli prophetae* = Jeremias, Ezechiel, etc..
- * 17. *prophetam* = Ionam. Vezi și: Profeția lui Iona II, 1.
- * 20. Arion din Metimna era un vestit poet liric și muzicant renumit. A călătorit în multe țări precum și în Italia adunând mulți bani cu arta sa. Imbarcându-se pe o corabie pentru a se reîntoarce în locul său natal, după ce este jefuit de toți banii de către marinarii cari conduceau corabia, se vede în pericol de a fi omorât și aruncat în mare. Dupe multe rugăciuni abia 'dobândește permisiunea de a cânta ceva pentru cea din urmă dată. La sunetele armonioase scoase de Arion o mulțime de delfini înconjură corabia. Arion sare pe spatele unui delfin care îl duce nevătămat până la Taenarus.
- * 24. *mirabilis*. Iona stătuse trei zile și trei nopți chiar în pântecul balenei.

CAP. XV.

- 43 8. *captivus apud...* M. Tullius Cicero (De officiis I, 13) zice: Ut, primo Punico bello, Regulus captus a Poenis, cum de captivis commutandis Romam missus esset jurassetque se rediturum, primum, ut venit, captivos reddendos in senatu non censuit: deinde cum retineretur a propinquis et ab amicis, ad supplicium redire maluit quam fidem hosti datam fallere.
- * 13. *juratione* = jure jurando. *Juratio* este un cuvânt neîntrebuintat în epoca clasică.

Pag. rând.

- 44 28-29. *multitudo... ex singulis*. Dacă fiecare în parte este nefericit, totalitatea acestora nu se poate bucura de fericire.
- » 30. *dicunt*. Aceasta este d. e. opiniunea lui Seneca. În cartea : De providentia, cap. 3 citim : Quid illi (Regulo) fortuna nocuit, quod illum documentum fidei, documentum patientiae fecit ?
- 45 19-20. *impudenter atque imprudenter*, Joc de cuvinte.
- » 29. *in suis sedibus* sc. terrestribus.

CAP. XX.

- 46 4. *in sanctis canonicis libris*. Se zice cu privire la Vechiul și Noul Testament, ca și în cartea 18, cap. 36 și 38.
- » 6. *cavendi carendique*. Joc de cuvinte.
- » 9. Exod. 20, 13.
- » 12. Exod. 20, 16.
- » 17. Evang. sec. Matthaeum, 22, 39.
- 47 9. Pauli epist. I ad Corinthios 15, 36.
- » 11. Psalmi, 78, 47.
- » 14. Aceste cuvinte privesc atât secta Manicheenilor cât și a Marcioniților.

CAP. XXII.

- 48 15-16. *judicium... involvitur*. Mulți au numit poporul de rând : «magister erroris».
- » 21. *libro Ptatonis*. Este vorba de serierea intitulată «Phaedon» a filozofului Plato (428—348), cel mai distins școlar a lui Socrates. Tânărul Cleombrotus din Ambracia s'a aruncat în mare [pentru a trece mai repede la nemurire. Vezi și Cicero : Tusculanarum quaestionum liber, I, c. 34.
- 49 1. *magne*. Formațiune datorită poate lui Augustinus.
- » 6-7. *prohibendum*. Tot în scrierea «Phaedon» Plato zice că în lumea aceasta suntem așezați ca în o linie de bătaie de către un comandant (zeul suprem) și nimeni nu are voie să părăsească locul său fără voia generalului.

CAP. XXIV.

Pag. rând,

- 50 5. *in sua carne*. Tot corpul său erà acoperit de ulcere.
- » 11. *Catonì praeferamus*. Tertullianus (cap. 50 din Apologeticum) desvoltă acelaș argument și zice între altele: Mucius (Scaevola) dexteram suam libens in ara reliquit: o sublimitas animi!... Regulus, ne unus pro multis hostibus viveret, toto corpore cruceș patitur: o virum fortem, et in captivitate victorem!... tantum pro patria, pro imperia, pro amicitia pati permissum est, quantum pro Deo non licet.
- » 12. Este vorba de Marcus Cato supranumit Uticensis. Acesta erà unul din cei mai aprigi susținători ai vechei republici și s'a opus cu toată energia la formarea primului triumvirat însă fără succes. La întoarcerea lui Caesar din Galia, a luptat alături de Pompejus pe care îl eredea mai puțin periculos pentru republică decât pe Caesar. După moartea lui Pompejus a continuat lupta contra lui Caesar până când, fiind împresurat la Utica, și-a dat el însuși moartea pentru a nu cădeà în mâna lui Caesar (46 înainte de Chr.).
- 50 17. *ex civibus dolendam...*, *ex hostibus laudandam*. Acì avem ceace se numește *rimă*: două membre ale unei propozițiuni cari se sfârșesc în același chip. Acelaș lucru îl observăm și la rândul 9: *serviando... moriendo*, precum și la rândul 10—11: *dominatione patientiam... dilectione constantiam*, în fine la r. 12 *hostibus... civibus*. Gu aceasta se atrage mai mult atențiunea asupra ideilor exprimate prin cuvintele cari rimează împreună, stabilindu-se în acelaș timp un contract între acele idei
- » 19. *ferre... auferre*. Joc de cuvinte ca și la rândul 6 și 7: *victum invictum*. Prin aceste mijloace retorice: joc de cuvinte și rimă, autorul face să iasă și mai bine în relief deosebirea ce voește a stabili între Cato și Regulus.
- 51 18. Despre sărăcia lui Regulus a se vedeà Seneca. *Consolatio ad Helviam matrem* cap. 12.

CARTEA II.

CAP. I.

Pag. rând.

- 52 10. *adjutorium*. ajutor. Acest cuvânt este neîntrebuințat în epoca clasică.
- » 18. *fit necessitas*. Expresiune formată după limba elenă. În limba latină se găsește d. e. la Quintilianus: *necessitas est*.
- 53 2. *infatigabiliter*. Această formațiune (de la *infatigabilis*) adverbială nu se găsește decât în scrierile Părinților Bisericești de apus.
- 53 8. Despre Marcellinus vezi nota dela p, 17 r. 15.
- » 13. *apostolus*. Vezi Epist. II Pauli ad Timotheum 3, 7.

CAP. III.

- 53 17. Paulus Orosius scrisese, pentru demonstrarea acestui adevăr, opera: *Historiarum adversum paganos libri VII*. Vezi și introducerea pag. 10.
- » 22. *Pluvia deficit*. Dela început orce calamitate publică eră considerată ca pricinuită din cauza impietății creștinilor față de zeii statului Roman. Astfel Tertullianus cu aproape 200 de ani înainte, în *Apologeticum* (cap. 40, zisese între altele:... *si caelum stetit* (expresiune identică în privința sensului cu: *pluvia deficit*) *si terra movit... statim Christianos ad leonem*.
- » 26. *dissimulant*. Așa d. e. Symmachus în memoriul către împăratul Valentinianus II acuză pe creștini de toate nenorocirile încercate de poporul Roman (384 d. Chr.).

CAP. XVIII.

- 54 21. C. Sallustius Crispus (86—34 înainte de Chr.) scrisese istoria Romanilor începând dela moartea lui Sulla. Opera sa eră intitulată: *Historiae*, cuprinzând 5 cărți. Azi nu mai există această scriere. Despre aceasta este vorba la rândul 34,
- » 4. *post purvum intervallum*. Trecuse abia vreo 17 ani de la stabilirea republicei.
- » 5. *discessionem* = secessionem. Retragerea Plebei pe muntele sacru. Vezi Titus Livius II, 32.

Pag. rând.

- 55 12. Scipio Nasica erà considerat ca unul din cei mai virtuoși oameni din timpul său.
- » 15. *Al discordia et avaritia*. Cum s'a întâmplat în războiul cu Jugurtha.
- 55 21. *discessio plebis*.
- » 24. Porsena, regele Etruriei, voia a restabili domnia lui Tarquinius.
- 56 3-4. *de vitae atque tergo*. Este vorba de cruzimea creditorilor față de debitori.
- » 19. ejusdem historici = Salustii.
- 57 16. Verbul *silvescere* este luat în sensul figurat: a se întinde, a se înmulți. De asemenea și la Tertullianus (Apologeticum, cap. 4) găsim în înțeles metaforic *silva* = copia.
- » 17. *imputare*

CAP. XXVIII.

- 58 4. *poenali*, plină de chinuri.
- 58 22-23 *insinuantur.... narrantur... laudantur.... postulantur*.
Aci avem iarăși un exemplu de rimă.

CAP. XXIX.

- 59 4. Despre Regulus, vezi începutul Cap. XV, cartea I. Mucius Scaevola dovedise un curaj deosebit în războiul cu Porsena, regele Etruriei. Gajus Luscinus Fabricius se știe că a atras admirațiunea lui Pyrrhus prin purtarea sa.
- » 6. *fallacissima daemonum malignitate* Tertullianus în «Apologeticum» (cap. 22) arată de asemenea că aceste spirite rele împiedică pe păgâni de la cultul adevăratului Dumnezeu.
- » 6-7. *si quid in te.... naturaliter....* Filozofii Stoici mai ales susțineau că în oricare se află germeii virtuților. Acești germeni se pot cultiva și perfecționa prin școală-

Pag. rând.

- 59 14. *dies est*. Vezi Pauli, epist. ad Romanos, 13, 12. — *in quibusdam*, în Romanii cari trecuseră la creștinism.
- » 21-22. Se face aluzie la refugiul ee găsiu toți criminalii în noul oraș al lui Romulus. Aceia însă rămăneau tot criminali. Cei cari intrau în Biserică se curățau de toate relele.
- » 22. *Non* = ne.
- 60 2. *lapis capitolinus* Statua lui Juppiter Capitolinus.
- » 5. Vergilius Aeneis, C. I, v. 278—279.
- » 8. *maligni sunt spiritus...* Aceleași idei le găsim și la Tertullianus, în Apologeticum, cap, 23, unde el conchide astfel: *Jam deos quaerite. Quos enim praesumpseratis, daemonas esse cognoscitis.*
- » 9. *Non tam Juno*. Când Aeneas, dnpă căderea Troei, a plecat spre Italia, zeița Juno a făcut ca el să întâmpine foarte multe greutăți până să ajungă cu corăbiile lui până la țărmul Italiei. Vezi și Vergilius (Aeneis I, 25—28) asupra cauzei supărării zeiței Juno contra Troienilor.
- » 21-22. Superlativele *malitiosissimum* și *ignominiosissimum* se găsesc în scrierile Părinților Bisericeii creștine de apus.
- » 23. *histriones* = Actorii cari reprezentau pe scenă crimele zeilor. Vezi și nota dela pag. 50 rând. 9.
- 61 4. Adverbul *incomparabiliter*, fără seamăn, aparține limbei latine eclesiastice.
- » 8. *tales homines*. Actorii erau excluși din numărul cetățenilor romani.
- » 12. *isti* = dei.
- » 13. *illi* = actores. Censorul notă pe aceia cari încetau de a se mai bucura de drepturile cetățenești.

CARTEA III.

CAP. I.

- 62 10. *isti* = pagani, inimizii creștinilor.
- » 13. Cartea I cap. 8 și 15.
- » 16-17. *villam... vitam*. Joc de cuvinte.
- » 26. *et quibusdam*. Ca Job.

CAP. XI.

Pag. rând.

- 63 15. Cumanus = adorat în orașul Cumae format de o colonie greacă stabilită în Campania (în apropiere de Puteoli) înainte de războiul Troian.
- » 16. Attalius, regele din Pergamus, lăsase pe Romani moștenitori ai regatului său. Aristonicus însă a ocupat domnia și de aceia Romanii au trimis contra lui pe Licinius Crasus, care a fost învins și în urmă pe M. Perpenna care învinge pe Aristonicus și 'l aduce înaintea carului de triumf la Roma (138 înainte de Chr.). Achaia fusese prefăcută în provincie romană cu câțiva ani mai înainte.
- 63 20-21. *Antiochi*. Antiochus, regele din Siria, a fost învins de L. Cornelius Scipio fratele lui Scipio Africanus. — *Persis*. Este vorba de războiul contra lui Perseu, pe care L. Aemilius Paulus l-a învins la Pydna (168 a Chr.).
- 64 2. *significasse*. Când se întâmplă ca o statuie să plângă eră un semn rău pentru cei cari erau puși sub protecția zeului reprezentat de statuie.
- « 5. *lapidis*. Statua lui Apollo. Vezi și cap. 29 (cartea II) lapis capitolinus = statua lui Juppiter.
- » 9. *Diana*. Vezi Vergilius Aeneis XI, 836 și următ.,
- » 10. *Hercules*. Vergilius Aeneis X. 464 și următ.

CAP. XVIII.

- 66 1. *animositas*. Acest cuvânt aparține limbei latine ecleziastice.
- » 6. Cartea I, cap. 15 și 24. — Cartea II, cap. 23 și 29.
- 66 18. Vezi Orosius Cartea IV, cap. 2.
- » 21. Orosius IV. 11.
- » 28-29. *tres... civitates*: Ilium Lavinium, Alba Longa.

CAP. XXVI.

- 68 5. *Gracchorum*. Tiberius și Cajus Gracchus. După nimicirea acestora, spre amintire s'a ridicat templul Concordiei.

Pag. rând.

- 68 10. Saturninus și Servilius au fost omorâți în timpul lui Marius. (100 ani înainte de Chr.)
- » 11. Drusus a fost omorât pe când se încercă să rescoale pe Latini. (95 înainte de Chr.)
- » 16. *bellă civilia*. La început între Marius și Sulla.

CAP. XXX.

Argumentul expus de Augustinus în acest capitol este dezvoltat și de Zertullianus în partea 2-a a capitolului 40 din Apologeticum unde zice între altele «Omnes dii vestri ab omnibus colebantur, cum ipsum capitolium Senones occupaverunt.

În acest capitol Augustinus continuă cu enumerarea diverselor lupte începută în cap. 26.

Pag. rând.

- 69 19. După moartea lui Sulla s'a ivit o mare neînțelegere între consuli din acel an! M. Aemilius Lepidus și Q. Lutatius Catulus. Lepidus susține că nu trebuie a se ține seamă de cea ce făcuse Sulla și că chiar cei proscrisi trebuie a primi înapoi averile confiscate. Nepunându-se stabilă o înțelegere, s'a alergat la arme. Lepidus a fost învins și redus la tăcere.
- » 26. *alium Caesarem* = Octavianum.
- 70 5. M. Tullius Cicero a fost pus de către Antonius pe lista proscrisilor și a fost omorât în anul 43 înainte de Chr.
- » 28. *multum ille clamaverat*. Cicero ținuse 14 discursuri în contra lui Antonius. Aceste discursuri se numesc «filipice» pentru că Cicero consideră pe Antonius ca un inamic tot așa de primejdios pentru republica Romană după cum Demosthenes consideră pe Filip regele Macedoniei pentru Grecia și în contra căruia a pronunțat discursurile sale numite filipice.

CAP. XXXI.

Pag. rând.

- 71 7. *calebant... halabant*. Aluzie la Vergilius, Aeneis Cartea I v. 416—417: ... ubi templum illi. centumque Sabaeo ture calent arae sertisque recentibus halant.
- » 7. Tămâia venea din Arabia, anume din localitatea Saba unde se află în mare cantitate. Locuitorii din această parte se numeau Sabaei.
- » 13. E vorba de M. Tullius Cicero.
- » 14. In cap. 28 cartea III citim despre Mucius: Mucius scaevola pontifex, quoniam nihil apud Romanos templo Vestae sanctius habebatur, aram ipsam amplexus, occisus est. Acest Scaevola fusese guvernatorul provinciei Asia arătându-se așa de destoinic în toate privințele și așa de cinstit încât eră dat ca un model de guvernator. El a fost omorât in timpul resboiului civil dintre Marius și Sulla.
- » 16-17. Acest argument a fost dezvoltat în capitolele de la începutul cărții I.
- » 19. Despre invazia Galilor vorbește Augustinus în cartea II cap. 22. Despre celelalte două calamități vorbește în cartea III cap. 18.
- 72 9-10. *boves locutus*. Eutropius povestește că s'a întâmplat aceasta în preziua omorului Ini Caesar.
- » 17. Se face aluzie la erupția vulcanului Etna întâmplată în anul 617 dela fundarea Romei. A se vedea Orosius V, 6.
- » 22. Anul 637 de la fundarea Romei. Orosius V., 12 și 13.
- » 25. *miseriçorditer*. Formațiune neîntrebuințată in epoca clasică.
- » 26. *Lucustarum*. Aceasta se pretinde că s'a întâmplat înainte de Grachi.
- 73 6. *ex triginta milibus*. Aceasta eră garnizoana lăsată la Utica.

CARTEA IV.

CAP. II.

Pag. rând.

- 73 18. *Promiseramus*. Cartea I cap. 36 la început.
- 74 17. Apuleius din Madaura (în Africa) a trăit în secolul II-lea după Christos și, între alte scrieri, a compus opera: De mundo.
- » 24. *insulatas*, prefăcute în insule. Acest cuvânt nu se găsește în epoca clasică.
- 75 7. *Promiseram*. Cartea I cap. 36.
- » 23-24. Evang, sec. Matthaëum, 5, 45.

CAP. III.

- 76 6-7. Aceste două argumente sunt dezvoltate și de Tertullianus în Apologeticum cap 12—15.
- 76 16-17. *ventositas* este luat în sensul figurat: trufie, orgoliu cum de altfel se găsește de obicei întrebuințat de Augustinus. Acest cuvânt nu se găsește în epoca clasică.
- 78 6. *quot vitiorum*. Fiecare viciu este un tiran fără seamăn. Stoicei ziceau de asemenea că omul rău are atât stăpâni câte vicii are.
- » 7. Petri epist. II, capit. 2 v. 19.

CAP. IV.

- 78 10. *pirata respondit*. Această anecdotă este povestită de Cicero: De republica III, cap. 14.

CAP. VIII.

A se compară cu cap. 25 din Apologeticum lui Tertullianus.

Pag. rând.

- 79 11. Cluacina sau Cloacinina eră un supranume al zeiței Venus. Acest cuvânt este derivat de la verbul *cluo* = cură, întrebuințat în limba latină arhaică.

Pag. rând.

- 79 14. Cunina. Vezi și mai jos cap. 24.
 » 20. Rusina = Rurina. Augustinus dă acî forma cuvântului nesupus legei rotacismului.
 » 22. Sagetia. Vezi cap. 24.
 » 25. Cuvântul Seja e format din rădăcina verbului *sero*.
 81 3. *Forculus* în loc de *Foriculus*.

CAP. XXIV.

- 81 18-19. Cunina și Segetia au fost menționate în cap. 8.
 » 20. Această zeiță nu se găsește menționată decât în Augustinus. Vezi și cap. 35 cartea IV.

CAP. XXV.

- 83 2. *tantis injuriis*. În piesele de teatru, adese ori zeii erau reprezentați în situațiuni destul de ridicole. Despre aceasta vezi și cap. 29 cartea II. A se compara de asemenea și Tertullianus, *Apologeticum* cap. 15 la început.

CAP. XXXIII.

A se compară cu acest capitol ideile cuprinse în cap. 26 din *Apologeticum* al lui Tertullianus.

CARTEA V.

PREFAȚA.

Pag. rând.

- 84 4. *quae non est dea*. Acest lucru este discutat în c. IV, cap. 18, 21 și 23.
 » 7. *consequenter*, prin urmare. Acest termen este întrebuințat în scrierile de drept și în epoca de mai târziu.

CARTEA IV.

CAP. II.

Pag. rând.

- 73 18. *Promiseramus*. Cartea I cap. 36 la început.
- 74 17. Apuleius din Madaura (în Africa) a trăit în secolul II-lea după Christos și, între alte scrieri, a compus opera: De mundo.
- » 24. *insulatas*, prefăcute în insule. Acest cuvânt nu se găsește în epoca clasică.
- 75 7. *Promiseram*. Cartea I cap. 36.
- » 23-24. Evang, sec. Matthæum, 5, 45.

CAP. III.

- 76 6-7. Aceste două argumente sunt dezvoltate și de Tertullianus în Apologeticum cap 12—15.
- 76 16-17. *ventositas* este luat în sensul figurat: trufie, orgoliu cum de altfel se găsește de obicei întrebuițat de Augustinus. Acest cuvânt nu se găsește în epoca clasică.
- 78 6. *quot vitiorum*. Fiecare viciu este un tiran fără seamăn. Stoiicii ziceau de asemenea că omul rău are atâți stăpâni câte vicii are.
- » 7. Petri epist. II, capit. 2 v. 19.

CAP. IV.

- 78 10. *pirata respondit*. Această anecdotă este povestită de Cicero: De republica III, cap. 14.

CAP. VIII.

A se compară cu cap. 25 din Apologeticum lui Tertullianus.

Pag. rând.

- 79 11. Cluacina sau Cloacinina eră un supranume al zeiței Venus. Acest cuvânt este derivat de la verbul *cluo* = curăț, întrebuițat în limba latină arhaică.

Pag. rând.

- 79 14. Cunina. Vezi și mai jos cap. 24.
 » 20. Rusina = Rurina. Augustinus dă aci forma cuvântului nesupus legeri rotacismului.
 » 22. Sagetia. Vezi cap. 24.
 » 25. Cuvântul Seja e format din rădăcina verbului *sero*.
 81 3. *Forculus* în loc de *Forculus*.

CAP. XXIV.

- 81 18-19. Cunina și Segetia au fost menționate în cap. 8.
 » 20. Această zeiță nu se găsește menționată decât în Augustinus. Vezi și cap. 35 cartea IV.

CAP. XXV.

- 83 2. *tantis injuriis*. În piesele de teatru, adese ori zeii erau reprezentați în situațiuni destul de ridicole. Despre aceasta vezi și cap. 29 cartea II. A se compara de asemenea și Tertullianus, *Apologeticum* cap. 15 la început.

CAP. XXXIII.

A se compară cu acest capitol ideile cuprinse în cap. 26 din *Apologeticum* al lui Tertullianus.

CARTEA V.

PREFAȚA.

Pag. rând.

- 84 4. *quae non est dea*. Acest lucru este discutat în c. IV, cap. 18, 21 și 23.
 » 7. *consequenter*, prin urmare. Acest termen este întrebuintat în scrierile de drept și în epoca de mai târziu.

CAP. I.

Pag. rând.

- 84 21. Poetul epic M. Annaeus Lucanus (39—65 după Chr. în poema: Pharsalia (cartea II, v. 7 și următ.) rezumă ambele opinii.
- 85 11-12. *aliqui alienant*. Unii poeți ca Manilius (secolul I după Chr.) în opera sa «*Astronomica*» (în 5 cărți).
- » 13. *confirmant*. Cum d. e. filozoful Plato precum și Stoicii.
- 86 13. *significare*. Aluziune la Origenes (Comentariu asupra Genesei).
- » 19. *ut debent loqui*. Se face aluziune la ceea ce spune Cicero (în scrierea: De fato) despre filozoful Chryssipus care voia să învețe pe matematici ce expresiuni ar trebui să întrebuințeze.

CAP. XVIII.

Ideia desvoltată în acest capitol este cuprinsă și în cap. 24 (cartea I), însă în acel capitol este vorba numai de Cato și Regulus. În observațiunile asupra acelu capitol am spus că este interesant a se compara și ceea ce zice Tertullianus (Apologeticum cap. 50) în această privință.

Pag. rând.

- 87 9. *Brutus*, care împreună cu Collatinus au fost primii consuli, a pedepsit cu moartea pe proprii săi fii pentru că aceștia făceau parte din conspirațiunea care avea de scop restabilirea familiei Tarquinia pe tronul regesc.
- 87 22. Vergilius. Aeneis VI, 820—822.
- » 26. Vergilius. Aeneis VI, 823.
- 88 14. T. Manlius Torquatus în războiul cu latini (339—337 înainte de Chr.). Despre faptul menționat aci se vorbește și în cartea I, cap. 23.
- 88 23. M. Furius Camillus, fiind acuzat de inimizii săi că a oprit pe seama sa mare parte din spoliile luate la dărâmarea cetății Veji, s'a exilat la Ardea. În urmă Romanii l'au ales dictator contra Galilor.

Pag. rând.

- 88 29. *ecclesia*.
- 89 1. Cuvântul *haereticus* (αἱρετικός), a fost introdus din grecește de către Părinții Bisericii creștine.
- 89 2. Cuvântul *haeresis* (αἵρεσις) se găsește și în scriitorii clasici d. e. la Cicero (la care găsim exemple ca: Pythagoras quique ejus haeresim fuerunt secuti), dar mai mult cu înțelesul de: școală filozofică. Cuvântul latin corespondent este: *secta*. La Părinții Bisericii creștine cuvântul *haeresis* însemnează orice dogmă care se îndepărtează de ceea ce este stabilit în Biserica creștină.
- » 6. Despre Mucius Scaevola supranumit Cordus, vezi și cartea II, cap. 29.
- » 9. *alterum*, pe secretarul lui Porsenna.
- » 18. *Si Curtius*. Acest lucru este povestit de Titus Livius, C. VII, cap. 6.
- 90 1. Evang. sec. Matthaeum 10, 28.
- » 4. Decius Mus s'a jertfit în lupta dela Vesperis în războiul cu Latinii. Fiul acestuia s'a sacrificat în lupta dela Sentinum contra unei armate cumpusă din Gali, Etrusci și Samniți, în al treilea războiu cu Samniții. În fine, nepotul celui d'întâi a pierit în lupta dela Asculum, în războiul su Tarentinii și cu Pyrrhus, regele Epirului.
- » 7. Cuvântul *martyr* (μάρτυρ) înseamnă propriu zis: martor, de aci în sens restrâns: acel care cu sângele său este martor de adevărul religiunei creștine, și în acest din urmă înțeles este întrebuintat în scrierile Părinților Bisericii creștine.
- » 13. Marcus Horatius Pulvillus. fiind înștiințat de pretinsa moarte a fiului său, nu a întrerupt ceremonia consacării templului. Acest templu fusese început în timpul domniei lui Tarquinius Priscus și a fost terminat aproape de gonirea lui Tarquinius Superbus.†
- » 18. *insepultum*, fără obișnuita ceremonie a înmormântării.
- » 23. Evang. sec. Matthaeum, 8, 22.
- » 25. Despre M. Atilius Regulus, vezi și C. I. cap. 15 și 24.
- 91 13. Pronumele lui Valerius este: Publius. Valerius a murit cu un an în urmă celui de al patrulea consulat al său.
- » 16. Despre Cincinnatus a se vedeă și Titus Livius, C. III, cap. 26.

Pag. rând.

- 91 19. *hostibus* = Equis.
 » 23. Despre Fabricius, vezi și C. II, cap. 29.
 » 27. *qui jam bis consul*. E vorba de consulul P. Cornelius Rufinus.
 92 8. Act. Ap. 2, 45; 4, 32.
 92 26-27. A se compară și cuvintele lui Tertullianus (Apologeticum, cap. 50):tantum pro patria, pro agro, pro imperio, pro amicitia pati permissum est, quantum pro Deo non licet.
 93 1. Pauli epist. ad Romanos 8, 18.

CAP. XXI.

- 94 6-7. Ormuzd eră principiul binelui și stăpâniă lumina. Ahriman eră stăpânul întunericului și [principiul răului.
 » 11. Despre Segetia, vezi cap. 8 și 24 din Cartea IV.
 » 18. Impăratul Titus, după cum se știe, eră supranumit: amor et deliciae generis humani. — *ipse* = idem. De asemenea și la r. 25, 26 și 27. Această înlocuire este proprie scriitorilor din Africa.
 95 2. Cartea IV, cap. 29.

CAP. XXII.

- 95 12. Pompejus a terminat resboiul contra piraților în 40 de zile de la imbarcarea lui la Brundisium.
 » 13. *tertium*. Se înțelege în raport cu cele două precedente. Vezi mai jos rândul 33 și pag. 78, r. 3.
 » 15. *gladiatorum*. Aceștia erau conduși de Spartacus.
 » 17. *horribiliter*, este o formațiune care nu se găsește în limba clasică.
 96 5-6. *duobus proeliis*. La lacul Trasimenus și la Cannae. Vezi și Livius, C. XXII, cap. 7 și 19.
 » 9. *quadraginta*. A fost însă întrerupt prin pacea încheiată cu Sulla (84 înainte de Chr.).

CAP. XXIV.

Ideia cuprinsă în acest capitol este explicată și clarificată prin cele două exemple conținute în capitolul 25 (Constantin cel mare) și 26 (Theodosius).

CAP. XXV

Pag. rând.

- 99 6. *tyrannis*. Se face aluzie la Maxentius și Licinius.
 » 8. *filios*, pe cei trei fii ai săi.
 » 11. *multo citius*. Nu a adormit decât câteva luni. Jovianus primise împériul cu condițiunea ca creștinismul să se bucure de aceiași favoare printre supușii săi cum era înainte de Julianus Apostata.

CAP. XXVI.

- 100 10. Pustnicul Johannes a prevestit lui Theodosius rezultatul multor întreprinderi. *Eremus* (ἔρημος) este un cuvânt luat din limba elenă și aparține limbei latine ecleziastice, Insemnează loc pustiu, deșert.
 100 29. Claudius Claudianus a trăit în a 2-a jumătate a secolului al IV-lea și începutul sec. V după Christos Versurile citate aci sunt din panegiricul asupra celui de al III consulat al lui Honorius (v. 96—98).
 101 19. Despre cruzimile acestora se mai vorbește în cartea II, cap. 22 și c. III, cap. 27.
 102 2. După măcelul locuitorilor din Thessalonica, în Macedonia, Theodosius a fost silit de către Ambrosius, episcopul din Milan, să facă penitență în public.
 102 7. Cuvântul *celsitudo* (dela: *celsus*) nu este întrebuințat în epoca clasică.
 103 1-2. O probă cum că cele 22 de cărți nu au fost publicate deodată. Vezi și introducerea pag. 9.
 103 20-21. M. Tullius Cicero în scrierea: *Tusculanae quastiones* C. V, cap. 19.

CARTEA VI.

PREFAȚA.

Pag. rând.

104 9. *λατρεία*. Vezi și c. V, cap. 15 și c. X cap. 1.

CAP. I.

- 105 15. Psalmi 39. 5.
- 105 25. *libere*. Se temeau să nu fie acuzați și condamnați. Astfel Cicero spune despre filozoiul Epicurus că se temea de aeropag.
- 106 2. *inconvenienter*, nepotrivit. Acest adverb nu se întrebuințează în epoca clasică.
- » 6. *ab illo uno factos*. Astfel zice Plato în scrierea : Timaeus.
- » 17. *mimo*. Aci se face aluzie la piesele comice sau farse numite: mimus. Actorul, care jucă în aceste piese, se numea tot mimus.
- » 18. *Libero* = Baccho. — *Lymphae*, Nimfele protectoare ale isvoarelor.
- » 25. *faciles*. Aluziune la v. 9 din ecloga III a lui Vergilius.
- » 27-28. *vitam... vitem*. Joc de cuvinte.
- 107 15. Cartea IV cap. 11 și 21.
- 108 10-11. Cartea IV și V.
- » 17. *propter vitam...* Acesta este subiectul celor 5 cărți V-X dela început.

CARTEA X.

CAP. V.

- 112 3. Ps. 15, 2.
- » 20. Ps. 50, 19.
- » 21. Cuvântul *holocaustum* (grecește *δλόκαυστον*) și *holocaustoma* se găsește numai în scrierile eclesiastice.
- 113 10. Ps. 49. 12 și următoarele.
- » 12. Ps. 49, 14 și următoarele.

Pag. rând.

- 113 13. Michael 6, 6 și următoarele.
 114 3. Pauli epist. ad Hebr. 13, 16.
 » 5. Oseus, 6, 6.
 » 10. Evang. sec. Mathaeum 22, 40.

CAP. VI.

- 115 5. Vezi Ecclesiasticus 30, 24.
 » 10. Pauli epist. ad Romanos 6, 13.
 » 19. *saecularis*, e lumesc. In acest sens cuvântul acesta nu se găsește decât în scrierile eclesiastice.
 » 23. Pauli ep. ad. Rom. 12, 1 și următoarele.
 116 3. Psalmi 72.28.
 » 19. Pauli epist. ad. Rom. 12, 3 și următoarele.
 117 2. *ecclesia*. Vezi nota dela pag. 27 rândul 17.

CAP. XIV.

- 118 15. *tamquam aetatum*. Providența divină conduce seria generațiilor umane dela Adam până la fine tocmai ca și viața unui om, care din pruncie până la bătrânețe își parcurge cariera în timp, trecând prin toate vârstele. Această comparațiune atât de firească și originală a fost imitată între alții de Bacon și de către Pascal.
 » 26. Filozoful Plotinus (205—270 după Chr.) scrisese patru cărți despre providență. Toate scrierile acestui filozof au fost adunate în 6 Enneade. Acî se face aluziune la passagiul din Enneada III, 2, 13.
 119 9. Evang. sec. Matthaeum 6, 28 și următoarele.
 » 16. *temporaliter*, pentru un timp oarecare. Acest adverb aparține limbei latine eclesiastice.
 » 17. *transitoriae*, trecătoare, scurtă. Adjectivul *transitorius* nu se întrebuintă în epoca clasică.

C A R T E A X I.

CAP. I.

Pag. rând.

- 120 11. Psalmi 86, 3.
 » 18. Ps. 47, 2, 3, 9,
 121 6. *deorum piorum*, anume ingerii. Vezi și Cap. 23 Cartea IX.

CAP. XVIII.

- 123 12. Pauli ep. ad. Corinthios II, 6, 7.
 » 24. Ecclesiasticus, 33, 15.

In acest capitol se mai văd încă urme lăsate asupra lui Augustinus de către Manicheism.

C A R T E A X I V.

CAP. IV.

Pag. rând.

- 124 10. Pauli epist. ad Romanos 3, 7.
 » 15. Io. 14, 6.
 125 17. Pauli epist. I, ad. Cor. 3, 3.
 » 18. Cuvântul *carnalis* se întrebuintează numai în scrierile eclesiastice. Insemnează: trupesc, de carne. Ideea contrară este redată prin cuvântul: *spiritalis*.
 » 23. Pauli epist. I, ad. Cor., 2, 11 și următoarele.
 126 4. Pauli epist. I, ad. Cor., 3, 1.
 » 13. Pauli epist. ad. Romanos, 3, 20.
 » 14. Genesis 46, 27.
 » 15. *animae* = homines.
 » 19. Vezi mai sus rândul 6—7.
 » 23. Pauli epist. I, ad. Cor. 3, 4.

CAP. XXVIII.

Pag. rând.

- 127 11. Psalmi, 3, 4.
 » 17. Psalmi, 17, 2.
 » 20. Pauli epist. ad. Romanos 1, 21 și următoarele.
 128 6. *nisi pietas*. Singura știință durabilă nu este alta decât
 cea de a cunoaște și adora pe Dumnezeuul adevărat.
 » 8. Pauli epist. I, ad. Corinthios, 15, 28.

CARTEA XV.

CAP. I.

- 129 25. Pauli epist. I, ad. Corinthios, 15, 46.
 » 26. *spiritalis*. Vezi nota dela pag. 101, rândul 31.
 130 9. Adverbul: *originatiter* nu este întrebuințat în epoca
 clasică.
 » 10. *impudenter, prudenter*. Joc [de cuvinte].
 » 11. Pauli epist. ad. Romanos 9, 21.

CAP. V.

- 133 6. Lucanus, Pharsalia, cartea I vers 95.
 134 16. Pauli epist. ad Galats, 5, 17.
 » 17-18. Despre cuvintele: *carnalis* și *spiritalis*, vezi nota dela
 pag. 101, rândul 31.

CARTEA XVI.

CAP. I.

- 135 16. Genesis 9, 25 și următoarele.

CARTEA XVII.

CAP. I.

Pag. rând.

- 136 19. Verbul *prophetare* se găsește numai în scrierile Părinților Bisericeii latine.

CARTEA XVIII

CAP. IX.

- 139 24. După tradiție Atena a fost fondată de Cecrops, care a venit din Egipt în secolul al 16-lea înainte de Christos. Atena s'a numit la început Cecropia.

CAP. XLII.

Este interesant a se compară acest capitol cu cap. 18. din Apologeticum al lui Tertullianus.

CARTEA XIX.

CAP. XI.

Pag. rând.

- 143 9. Psalmi 146, 12.
 » 24. Pauli epist. ad Romanos 6, 22.
 144 3-4. Adjectivul *interminabilis* = fără sfârșit (cu privire la timp) se găsește întrebuințat numai în scrierile ecle-siastice.
 » 10-11. *in rebus terrenis*. Xenofon zicea că pacea este supremul bine iar resboiul cel mai mare rău. Democritus zicea că liniștea sufletească este cel mai însemnat dintre toate bunurile. Stoiici puneau concordia mai presus de orice.

CAP. XII.

Pag.	rând.	
144	22.	Cuvântul <i>inquietudo</i> = neliniște, se găsește numai în scrierile eclesiastice.
145	6.	Cuvântul <i>intentio</i> în sensul; gând, intențiune este foarte rar în limba latină clasică. În scrierile lui Augustinus însă totdeauna este întrebuințat în acest sens.
146	16.	<i>qualem</i> . d. e. Cacus. (Vezi Vergilius Aeneis VIII v. 193 și următoarele). Acest monstru cu trei capete, fiul lui Vulcan și al Medusei a devastat mult timp Italia până când a fost răpus de Hercules.
	22.	<i>ille</i> = Cacus. Cuvintele oxitone erau pronunțate de Aeoli ca paroxitone d. e. <i>ποταμὸς</i> eră pronunțat <i>πόταμος</i> etc.
149	22.	<i>partes partibus</i> Filosoful Empedocles din Agrigent (secolul 5 înainte de Christos) în scrierea sa: <i>περὶ φύσεως</i> zicea că amiciția (<i>φιλότης</i>) unește totul în univers și că ura (<i>νεῖκος</i>) separă totul. El admitea patru elemente primitive: focul, ăpa, pământul și aerul și aceste 2 cauze: amiciția și ura.

CAP. XIV.

156	3.	Pauli epist. I, ad. Thimotheum, 5, 8.
	11.	Abacuc, 2, 4.
	15.	<i>principandi</i> dela: principor — ari = a domni. Acest verb se găsește în scrierile eclesiastice.

CAP. XV.

156	23.	Genesis 1, 26.
157	9-10.	<i>Origo</i> <i>vocabuli</i> . Florentinus, jurisconsult din secolul III după Christos scrie: <i>Servi ex eo appellati sunt quia imperatores captivos vendere jubent ac per hoc servare nec occidere solent.</i>
	18.	Daniel 9, 5 și următoarele.
157	26.	Io. 8, 34.

Pag. rând.

- 157 29. *serviunt*. Pasiunile sunt niște stăpâni mai periculoși de cât oamenii. — Petri epist. II, 2, 19.
- 158 12. Pauli epist. ad. Ephesios 6, 5.
- » 19. Pauli epist. 1, ad. Corinthos, 15, 24 și 28.

CAP. XVII.

- 162 3. *λατρεία*. Vezi cartea XV, cap. 15 și cartea VI prefață. Lui Dumnezeu, ca stăpân, i se cuvine supunere (*δουλεία*) iar ca Dumnezeu i se cuvine adorare. (*λατρεία*).
- » 11. *adjutorium* = ajutor, nu este întrebuințat acest cuvânt în epoca clasică.
- 163 3. *vitalis*. Se face aluziune la cuvintele poetului Q. Ennius: «*vita vitalis*», citate de Cicero în: *De amicitia* paragraful 22.

CAP. XIX.

- 163 20. Cuvintele corespondente, în limba latină, cu substantivul *dogma* ar fi: *decretum*, *praeceptum* sau *placitum* (întrebuințat relativ mai târziu).
- » 21. M. Trentius Varro a trăit în sec. I înainte de Christos. Augustinus menționează foarte adesea pe Varro. D. e. c. III, cap. 4, 8, 12; c. VI, cap. 2, etc., etc. Vezi și pag. 10 din introducere.
- 164 12. In cartea VI.
- » 13. Pauli epist. I ad Timotheum 3, 1.

CAP. XXV.

- 166 17. *ad se ipsas*. Filozofii Stoici ziceau că virtutea trebuie cultivată pentru ia însăși.

CAP. XXVII.

<u>Pag.</u>	<u>rând.</u>
167	15. Evang. sec. Mathaeum 5, 12.
168	8. Iob, 7, 1.
>	12. Iacob, 4, 5; epist. I, Petri, 5, 5.

CAP. XXVIII.

- 169 7. *e contrario* = contra. Expresiune prepozițională în loc de adverb. Particularitate a scriitorilor din Africa.
Vezi și cap. 2, cartea XX.

CARTEA XX.

CAP. II.

- 170 17. *et boni*. Este interesant a se compară ideile cuprinse în cap. 8 și 9 din c. I.
- 171 2. *e contrario* = contrar. Vezi și nota dela pag. 137 r. 17.
- > 15. Psalmi 143, 4.
- > 18. *transitorius*, trecător, scurt. Acest cuvânt nu este întrebuintat în epoca clasică.
- 172 1. *inscrutabilis*, nepătruns. Acest adjectiv aparține limbei latine eclesiastice.

CARTEA XXI.

CAP. IV.

A se compară ideile cuprinse în acest capitol cu cele cuprinse în cap. 48 par. 151—154 din Apologeticum al lui Tertullianus.

<u>Pag.</u>	<u>rând.</u>
173	6. Plinius, Naturalis Historia, XXIX, 23.
>	7. și următ. Compară și Tertullianus, Apologeticum cap. 48.

- Pag. rând.
- 174 6. *corpulentia*, este neîntrebuințat în epoca clasică.
 » 10. Plinius, Nat. Hist. II, 111 și XXXVI, 68.
 » 14. Adverbul *regulariter* nu este întrebuințat în epoca clasică.
 175 5. Adverbul *incorruptibiliter* aparține limbei latine eclesiastice.
 » 17. Plinius, N. H. XXXIII, 94.
 176 2. Adverbul *granditer* (mult, cu putere) aparține limbei latine eclesiastice.
 » 10. Plinius, N. H. XXXVII, 59.
 » 12. *hircinum sanguinem*. Aci Augustinus urmează tradițiunea populară.
 177 19. Plinius, N. H. XXXVII, 4, 61.

CAP. VII.

- 178 15-16. Vezi și cap. 4.
 » 21. Vezi de asemenea cap. 4.
 180 7-12. Toate acestea au fost dezvoltate în c. XXI, cap. 4.
 » 12. *pavonis... Platonis*. Joc de cuvinte; acesta este singurul motiv pentru care aceste două vorbe se găsesc aci alături.
 181 4. Fructele acestea dacă erau atinse, se prefăceau în cenușe.

CARTEA XXII.

CAP. II.

- 182 17. Phil. 2, 13.
 » 23. Io. 8, 17.
 » 24. Psalmi, 36, 31.
 183 3. Pauli epist. ad Galatas 4, 9.
 » 5. Petri I, epist. 1, 20.
 » 19. D. e. în c. XVI, cap. 6.

CAP. III.

<u>Pag.</u>	<u>rând.</u>
184	11. Genesis, 22, 18.
»	13. Esaias, 26, 10.
»	14. Esaias, 65, 17 și următoarele.
»	22. Daniel, 12, 1 și următoarele.
185	2. Daniel, 7, 18.
»	4-5. Daniel, 27, 13.
»	6. Cartea XX, cap. 21.
185	12. Filozoful Porphyrius erà considerat ca cel mai de seamă adversar al creștinismului. A trăit mult timp în Roma, în urmă. s'a duș în Sicilia unde a murit în etate de 71 de ani (304 dupe Christos).

CAP. XXII.

186	22. Psalmi, 76, 10.
187	2. Libes ecclesiasticus, 30, 12.
188	4. <i>forinsecus</i> , din afară, afară. Acest adverb nu este întrebuințat în epoca clasică.
»	9. Plinius în «Naturalis Historia» povestește asemenea cazuri în c. VII, cap. 4.
189	14-15. Astfel povestește Virgilius despre regina din Carthago. Dido.
190	11-12. Cicero, De finibus, V, 21.

CAP. XXIII.

În acest capitol Augustinus revine la idea dezvoltată în c. I, cap. 8 și 9.

<u>Pag.</u>	<u>rând.</u>
191	10. Pauli epist. ad Galatas 5, 17.
192	1. Pauli epist. ad Romanos 6, 12 și următoarele.
»	8-13. Pauli epist. I ad Corinthios 15, 57.
»	14. Pauli epist. ad Romanos 8, 37.
»	19. Evangelium secundum Matthaeum 6. 12.'

CAP. XXX.

Pag.	rând.
193	9. Psalmi 83, 5.
194	10. Leviticus 26, 12.
»	16. Pauli epist. I ad Corinthios 15, 28.
196	2. <i>inamissibilis</i> , care nu se poate perde. Formarea acestui adjectiv se datorește scriitorilor eclesiastici, ca și aceea a adverbului (rând (34—25): <i>indeficienter</i> (fără încetare. neconținut), care se datorește lui Augustinus,
197	8. Psalmi 88, 2.
»	11. Psalmi 45, 11.
»	15. Genesis 2, 2 și următoarele
197	24. Genesis 3, 5.
»	25. Psalmi 89, 9.
198	1. Pauli epist. I ad Corinthios 15, 28.
»	5. Deuteronomium 5, 14.
»	7. Ezechiel 20, 12.
»	20. Matthaeus 1, 2 și următoarele.
»	28. Acta Apostolorum 1, 7.
199	6. <i>dominicus</i> . însemnează propriu zis: ceea ce aparține stăpânului, domnului (unei case). În scrierile eclesiastice <i>dies dominicus</i> sau <i>dominica</i> însemnează: duminică.
»	18. <i>Amen</i> . Acest cuvânt, de origină ebraică (trecut și în limba elenă: ἀμήν), a fost introdus în limba latină de către Părinții Bisericii de Apus și însemnează: să fie, să se întâmple (latinește: fiat), așezându-se în genere după cuvintele la care se referă. Acî, cu toate acestea, are aceeași semnificare pe care o are în genere în cazul când se așează la început, și anume; servă ca să dea mai multă tărie unei afirmațiuni cum d. e. Evang. sec Matthaeum 8 v. 10: Amen dico vobis, ne in Israel quidem tantam fidem inveni.

FINE.

TABLA DE MATERIE

	<u>Pag.</u>		<u>Pag.</u>
Introducere	3		
Aurelius Augustinus	5		
<i>Liber I.</i>			
Praefatio	19		
Cap. I	20		
Cap. II	22		
Cap. III	24		
Cap. IV	26		
Cap. VIII	28		
Cap. IX	30		
Cap. X	34		
Cap. XI	38		
Cap. XII	40		
Cap. XIV	42		
Cap. XV	43		
Cap. XX	46		
Cap. XXII	48		
Cap. XXIV	50		
<i>Liber II.</i>			
Cap. I	52		
Cap. III	53		
Cap. XVIII	54		
Cap. XXVIII	58		
Cap. XXIX	59		
		<i>Liber III.</i>	
		Cap. I	62
		Cap. XI	63
		Cap. XVIII	65
		Cap. XXVI	68
		Cap. XXX	69
		Cap. XXXI	71
		<i>Liber IV.</i>	
		Cap. II	73
		Cap. III	76
		Cap. IV	78
		Cap. VIII	79
		Cap. XXIV	81
		Cap. XXV	82
		Cap. XXXIII	83
		<i>Liber V.</i>	
		Praefatio	84
		Cap. I	84
		Cap. XVIII	87
		Cap. XXI	93
		Cap. XXII	95
		Cap. XXIV	97
		Cap. XXV	98
		Cap. XXVI	99

	<u>Pag.</u>		<u>Pag.</u>
<i>Liber VI.</i>		<i>Liber XIX.</i>	
Praefatio	104	Cap. XI	143
Cap. I	105	Cap. XII	144
Cap. XII	110	Cap. XIII	150
<i>Liber X.</i>		Cap. XIV	154
Cap. V	111	Cap. XV	156
Cap. VI	114	Cap. XVI	158
Cap. XIII	117	Cap. XVII	160
Cap. XIV	118	Cap. XIX	163
<i>Liber XI.</i>		Cap. XX	165
Cap. I	120	Cap. XXV	166
Cap. III	121	Cap. XXVII	167
Cap. XVIII	122	Cap. XXVIII	169
<i>Liber XIV.</i>		<i>Liber XX.</i>	
Cap. IV	124	Cap. II	170
Cap. XXVIII	127	<i>Liber XXI.</i>	
<i>Liber XV.</i>		Cap. IV	173
Cap. I	128	Cap. VII	178
Cap. IV	131	<i>Liber XXII.</i>	
Cap. V	132	Cap. II	182
<i>Liber XVI.</i>		Cap. III	184
Cap. I	135	Cap. XXII	185
<i>Liber XVII.</i>		Cap. XXIII	191
Cap. I	136	Cap. XXX	193
<i>Liber XVIII.</i>		Note explicative	201
Cap. I	138	<i>Cartea I.</i>	
Cap. IX	139	Prefață	203
Cap. XLII	141	Cap. I	203
		Cap. II	204
		Cap. III	204
		Cap. IV	205
		Cap. VIII	205
		Cap. IX	206

	<u>Pag.</u>
Cap. X	207
Cap. XI	208
Cap. XII	208
Cap. XIV	209
Cap. XV	209
Cap. XX	210
Cap. XXII	210
Cap. XXIV	210

Cartea II.

Cap. I	212
Cap. III	212
Cap. XVIII	312
Cap. XXVIII	213
Cap. XXIX	213

Cartea III.

Cap. I	214
Cap. XI	215
Cap. XVIII	215
Cap. XXVI	215
Cap. XXX	216
Cap. XXXI	217

Cartea IV.

Cap. II	218
Cap. III	218
Cap. IV	218
Cap. VIII	218
Cap. XXIV	219
Cap. XXV	219
Cap. XXXIII	219

Cartea V.

Prefață	219
Cap. I	220
Cap. XVIII	221
Cap. XXI	222

	<u>Pag.</u>
Cap. XXII	222
Cap. XXIV	223
Cap. XXV	223
Cap. XXVI	223

Cartea VI.

Prefață	224
Cap. I	224

Cartea X.

Cap. V	224
Cap. VI	225
Cap. XIV	225

Cartea XI.

Cap. I	226
Cap. XVIII	226

Cartea XIV.

Cap. IV	226
Cap. XXVIII	227

Cartea XV.

Cap. I	227
Cap. V	227

Cartea XVI.

Cap. I	227
------------------	-----

Cartea XVII.

Cap. I	228
------------------	-----

Cartea XVIII.

Cap. IX	228
Cap. XLII	228

	<u>Pag.</u>
<i>Cartea XIX.</i>	
Cap. XI	228
Cap. XII	229
Cap. XIV	229
Cap. XV	229
Cap. XVII	230
Cap. XIX	230
Cap. XXV	230
Cap. XXVII	231
Cap. XXVIII	231

Cartea XX.

Cap. II	231
-------------------	-----

	<u>Pag.</u>
<i>Cartea XXI.</i>	
Cap. IV	231
Cap. VII	232

Cartea XXII.

Cap. II	232
Cap. III	233
Cap. XXII	233
Cap. XXIII	233
Cap. XXX	234

